

**ИСТОРИКО-ТИПОЛОГИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ
НА РЕЧНИКОВИЯ СЪСТАВ НА БЪЛГАРСКИЯ
И ПОЛСКИЯ ЕЗИК (ДУМИ С НАЧАЛНО X-/CH-, H-)¹**

**I. Праславянско лексикално наследство
в българския и в полския език**

Христина Дейкова, Мария Гарова

Резюме. Цел на изследването е установяване на сходствата и различията между българския и полския език при унаследяването на домашната, праславянска лексика (на книжовно и диалектно равнище) и при възникването на покъсни новообразувания в изследвания фрагмент от лексикона (думи с начално *x-/ch-*). Разкриват се определени закономерности и тенденции в историческия развой на лексикалните системи на двата славянски езика. Работата е принос към теорията и практическото прилагане на историческата типология на славянските езици като методологичен подход, който все още не е достатъчно разработен при съпоставителните изследвания на славянската лексика.

Abstract. The aim of the research is to establish the similarities and differences between the Bulgarian and the Polish languages in inheriting the Common Slavic lexicon (on both literary and dialect level) and concerning later newly formed words in both languages as well (words with initial *x-/ch-*). Certain patterns and tendencies in the historic development of the lexical systems of both Slavic languages are revealed. The study is a contribution to the theory and practical implementation of the historical typology of the Slavic languages – that has been a methodological approach for exploring the Slavic lexicon still relatively undeveloped.

Keywords: Slavic historical typology, contrastive and comparative linguistic approaches, Bulgarian and Polish lexicons, common Slavic lexical heritage.

---

¹ Изследването е разработено в рамките на съвместен проект за научни изследвания между Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН и Института по славистика при ПАН с участници: гл. ас. д-р Христина Дейкова, ас. Мария Гарова и Десислава Борисова (от Секцията за българска етимология) и доц. д-р Мариола Якубович (от Секцията за праславянски речник).

1. Системната организация на лексиката на съвременния етап от науката за езика не подлежи на съмнение, макар нейното изучаване и по отношение на материала, и по отношение на разработените методи (особено в славянското езикознание) да започва по-късно в сравнение с останалите равнища на езика. Изхождайки от различните фактори, които определят мястото на лексикалната единица в системата на езика, Супрун смята, че „може да се говори за многоизмерност на системната организация на лексиката“ (Супрун 1975, 8) и изтъква „необходимостта от разностранни подходи към изучаването на лексиката, възможността за построяване на редица класификации на лексиката и важността на съвместяването на различни подходи към анализа на речника“ (пак там, 9). Една от посоките на изследване е към съпоставителните изследвания, значението на които се изтъква специално от основоположниците на пражкия функционализъм: „Всеки език във всяка епоха притежава своя особена лексикална система. Оригиналният характер на всяка от тези системи обаче се откроява особено отчетливо само при съпоставянето на една система с друга. Особено интересно в това отношение е да се съпоставят езици, които са в тясно родство, защото именно при наличието на голямо сходство в лексикалния *материал* могат да се разкрият с най-голяма яснота индивидуалните черти в *структурата* на различните езици. В това отношение славянските езици предоставят удобно и благоприятно поле за изследване“ (Тезиси ПЛК 1929, 27).

От изключително методологично значение за езиковата наука е тезата на пражките функционалисти, че диахронното изследване на езика трябва също да изхожда от идеите за системност и функция на езика, защото без отчитането на тези понятия то би било непълно: „Представата за езика като функционална система трябва да се има предвид също така и при изучаването на минали езикови състояния, независимо дали предстои те да бъдат реконструирани, или да бъде описана тяхната еволюция. Но не бива да се издигат непреодолими прегради между синхронния и диахронния метод... езиковите изменения не бива да се оценяват, без да се отчита системата, засегната от тези изменения...“ (Тезиси ПЛК 1929, 7–8). Смятаме, че теоретичните постижения на лингвистичната мисъл от втората половина на ХХ в. са свързани и с нарастващата тенденция за сближаване на типологическото и историческото езикознание, заложена на убеждението, че двата подхода трябва взаимно да се допълват, че системно-структурният синхронен подход не противоречи на сравнително-историческия (вж. Гухман 1957, Иванов 1958, Якобсон 1963, Леков 1968, Гамкрелидзе 1977). От една страна, данните на типологията започват да се използват при оценка на реконструкцията на фактите от праезика, т.е. за верификация на реконструираните състояния в сравнително-историческото езикознание (Якобсон, Иванов, Гамкрелидзе), а от друга страна, типологичният подход се прилага при съпоставителното изучаване на процесите на исторически изменения в различните езици, чиято цел е разкриване на общите типове изменения в областта на фонетиката

и морфологията, синтаксика и развитието на значенията (Серебрянников 1958, 28–29, Леков 1968²). По-нататъшно развитие на историческата типология в теоретичен и методологичен план се очертава в трудовете на Гухман (1981), Климов (1977) и др., които разработват теорията за т.нар. диахронни константи („диахроническите константи“), разбирани като узуални еднопосочни изменения, т.е. като паралелни процеси в еволюцията на езиците.

Изхождайки от тези основни теоретични постановки, смятаме, че сложните системни връзки между елементите на езиковата система (и в частност на лексикалната система) следва да се изучават не само в синхронен план, но и в динамичен аспект, като се изясняват развойните процеси, свързани с възникване на нови елементи и с отмиране на стари, с възникване на нови връзки между елементите в системата и между отделните подсистеми и с „прекъсване“ на други вътрешносистемни и междусистемни отношения, все процеси, водещи до реструктуриране на езиковата система и до нейното установяване и функциониране в даден синхронен срез.

Първият опит за систематично прилагане на историко-типологичен подход при изучаване на славянските езици се прави от учени от Института по езикознание „А. А. Потемнин“ на АН УССР през 80-те години на ХХ в. Методологичните принципи на историческата типология и резултатите от това изследване (по езикови равнища), включващо всички славянски езици в тяхната книжовноезикова форма, са публикувани през 1986 г. в колективната монография „Историческая типология славянских языков“ (Мелничук, ред. 1986), а през 1988 г. са представени обобщено на Х Международен конгрес на славистите в София (вж. Мелничук, Коломиец, Линник 1988). Предлаганият от украинските учени методологичен подход за изучаване на славянските езици представя една от разновидностите на историко-типологичното изследване³ на родственияте езици изобщо. Той се състои в *съчетаване на характерологичното описание на структурните сходства и различия между родственияте славянски езици с тяхното историческо обяснение. От общата типология се заимства методът на съпоставяне на структурните фа-*

---

² Между задачите на сравнително-историческата и типологическата граматика на славянските езици Леков очертава следните три: 1) вероятностна реконструкция на общата праславянска основа за сравнение... 2) приблизителна реконструкция на главните черти на племенните диалекти в края на праславянската епоха преди появата на славянската писменост и 3) изтъкване на закономерните последици от успоредния и сложен конвергентен и дивергентен развой на славянските езици (вж. Леков 1968, 13). В този смисъл комплексният подход при него е проспективно ориентиран – от праславянския език-основа към развой в отделните славянски езици.

³ Украинските учени изказват възражения относно свързания с разкриването на т.нар. диахронни константи типологичен подход, защото смятат, че той е насочен към разкриване основно на езиковите универсалии при историческите изменения, а многобройните други исторически изменения остават на заден план (Мелничук, ред. 1986, 16).

кти от отделните езици, а от сравнително-историческото езиковедие – историко-генетичното изясняване на съпоставяните факти (курсивът мой – Хр. Д.) (Мелничук, Коломиец, Линник 1988, 55–56)⁴. „Речь идет о соединении обстоятельного характерологического описания группы родственных языков, учитывающего как все структурные черты, общие для языков данной группы, так и максимальное количество структурных различий между языками этой группы, с освещением конкретных исторических путей становления каждой такой общей черты и каждого различия. Именно такое построение исследования в полной мере заслуживает быть названным историко-типологическим, так как при этом приводятся в непосредственную и систематическую связь приемы синхронно-типологического описания родственных языков с объяснением генезиса каждого отмечаемого типологического признака – сходства или различия – при помощи данных исторического и сравнительно-исторического языковедия. При этом каждый из двух аспектов исследования – синхронический и диахронический, сохраняет не только свою специфику, но и степень своей относительной важности в комплексном историко-типологическом подходе к группе родственных языков, поскольку синхронно-типологический аспект остается ведущим по отношению к диахроническому аспекту, а не растворяется в нем, как это практически происходит в большинстве историко-типологических исследований, строящихся по рассматриваемым выше принципам. Последовательное сочетание каждой конкретной типологической характеристики с ее диахроническим объяснением позволяет по-настоящему наполнить обстоятельную типологию родственных языков историческим содержанием... Историко-типологический подход к изучению родственных языков после его надлежащей разработки составит высший этап в исследовании групп родственных языков как лингвистических единств, поскольку генетически обосновываемое единство таких языков получит здесь конкретную целостную характеристику с синхронно-типологической точки зрения, а их синхронно-типологическое описание будет введено в глубокую историческую перспективу...“ (Мелничук, ред. 1986, 17–18).

Авторите на „Историческая типология славянских языков“ обосновават прилагането на този методологичен подход при изучаването на близкородствени езици в областта на лексиката. Те посочват като основни обекти на съпоставително-типологичното изследване на лексиката структурите на съответствените в съпоставяните езици лексикосемантични полета и групи и

---

⁴ Характерологичното направление в типологичните изследвания на съвременния етап, особено що се отнася до близкородствени езици, е свързано обикновено с описателните изследвания на отделните езици, отколкото с типологичната класификация на езиците. Макар че в проспективен план характерологичните изследвания могат да доведат до разкриване на такива вътрешни връзки между отделните структурни признаци на езиците, които да доведат до обогатяване с ново съдържание на описанието на всеки общ тип езици (Мелничук, ред. 1986, 7).

влизашите в техния състав съотносителни синонимни редове, семантичните структури на съотносителните думи, както и съотношението в съпоставяните езици между еднословните и съставните наименования на едни и същи реалии или означенията на едни и същи отвлечени понятия. Като се има предвид това, е естествено, че в повечето случаи на типологична общност става въпрос и за генетична връзка, макар че фактите на генетична връзка не бива да се смесват с фактите на типологичната общност. Разбира се, те трябва да се отчитат при комплексния историко-типологичен подход като главен исторически фактор на типологична общност на родствените езици, наред с факторите на паралелно развитие на едни и същи структурни явления в условията на самостоятелния развой на всеки един от езиците. Заключение е, че такъв исторически подход към изучаването на типологичните особености на езиците се оказва особено продуктивен в условията на езиково родство (Мелничук, ред. 1986, 10–11).

Следвайки тези методологични постановки, в настоящото изследване прилагаме **комплексен историко-типологичен подход**, при който се съчетават **съпоставително-типологичен** и **сравнително-исторически метод** на изследване.

Специфичният характер на лексиката, която представлява отворена система с голям обем на материала и сложна йерархизация на отделните елементи, предопределя и множеството критерии и принципи, които се използват при типологичното ѝ описание и типологичните класификации. Изхождайки от един примерен списък на параметрите за типологично описание на лексиката на Супрун (1983, 43–44), авторите на „Историческая типология славянских языков“ извеждат три принципа, които лежат в основата на различните критерии за съпоставително-типологично описание на лексиката: 1) материални сходства и различия между езиците, 2) семантичен принцип, 3) лексикално-морфологичен/словообразователен принцип, свързан със сложното междинно място, което заема лексиката (Мелничук, ред. 1986, 193–195). За най-разработен на онзи етап (80-те години на XX в.) от съвременната славистика се признава принципът на материалните сходства и различия като специфичен за близкородствените езици, доколкото за общата типология той не е съществен и доколкото специфична черта на славянските езици е поразителната близост между лексикалния им състав⁵. Принципът на материална близост и различие се прилага обаче по отношение на славянските книжовни езици и това се смята за оправдано, защото такава класификация на славянските книжовни езици не винаги съвпада с генетичната им класификация, като се има предвид, че книжовните езици са продукт на по-късен и обикновено самостоятелен развой.

---

⁵ На съвременния етап от развитието на славистиката много по-широко се прилага семантичният принцип.

В настоящото изследване изхождаме именно от този първи принцип на материална близост и различие, като насоката на проучване следва основните фактори, сочени като причина за общността в лексиката на славянските книжовни езици: 1) висока устойчивост на общия праславянски фонд във всички славянски езици, 2) използване на еднакви (генетически тъждествени) словообразователни средства, което води до поява на сходни в материален и семантичен план лексеми, 3) отдавна, практически непрекъснатата традиция на взаимовлияния между славянските книжовни езици, 4) наличие на общи източници на заемане. Тези фактори, разбира се, могат да доведат до разкриване както на сходствата, така и на различията между славянските езици (Мелничук, ред. 1986, 199). **Тук прилагаме описания подход не само по отношение на двата книжовни езика, но и по отношение на диалектната лексика**, тъй като смятаме, че историческото обяснение на наблюдаваните сходства и различия в лексикалния състав на двата езика, вкл. разкриването на основните процеси (сходни или различни) в разволя (доколкото историческото обяснение предполага динамичен аспект на анализа), не би могло да се осъществи без включването на диалектната лексика в анализа. Предвид същността на книжовния език, при установяването и изменението на който влияят не само вътрешноезикови, но и външни фактори (от периода на самостоятелното развитие на езиците), разкриването на основните развойни процеси без диалектната лексика не би било пълно и би бил нарушен естественият езиков континуитет. В рамките на разработвания проект се изследва, от една страна, **степената на съхраненост на праславянския лексикален фонд на книжовноезиково и на диалектно равнище в двата славянски езика**, претърпели различен исторически и вътрешноезиков развой в периода на самостоятелното си съществуване. От друга страна, се изследва **степената на лексикална диференциация или интеграция по отношение на заемките** в изследвания фрагмент от лексикона на двата славянски езика. От трета страна, се обръща внимание и на **определени структурно-функционални особености на лексиката**, възникнала на по-късен етап във всеки от двата езика. **Цел на проекта** е установяване на сходствата и различията при унаследяването на домашната, праславянска лексика, при заемането на думи от чужд произход по отношение на източниците на заемане и пътищата на проникване и при възникването на по-късни новообразувания в двата езика. **Установените сходства и различия водят до разкриване на определени закономерности и тенденции в историческия развой на лексикалните системи на двата славянски езика.**

Българският и полският език досега не са били проучвани в подобен род двуезични съпоставителни изследвания. Двата езика са включени в общославистични лексикални трудове от втората половина на ХХ в., ориентирани предимно към степента на общност на речниковия състав на книжовните славянски езици и към степента на съхранение на праславянския лексикален слой в основния речников фонд (Вл. Георгиев, Фр. Копечни, Ив. Леков и др.) и по-рядко към заимстванията от неславянски езици (Ив. Леков, Б. Унбега-

ун и др.). Преглед на основните изследвания, в които се прилагат различни подходи и методи, и представяне на обобщените резултати се прави в „Историческая типология славянских языков“ (Мелничук, ред. 1986, 195–205, 208–210). При групирането на славянските езици по степен на общност на техния речник българският и полският език се оказват в различни групи, като по количество на съответствията най-слаби са връзките на полския език с южнославянските езици, респ. и с българския език. Според Вл. Георгиев българският език показва най-малък процент на близост с полския език – съответно 35–40%. Правят впечатление и резултатите от изследването на Копечни (1981), според което по количество незасвидетелствани думи, общи за болшинството от славянските книжовни езици, първенство държи македонският стандартен език, а след него се нарежда българският книжовен език. Като цяло най-голямо единство в лексикалния си състав показват източнославянските езици, българският език показва много по-малка степен на общност със сръбско-хърватския език, а полският език заема отделно, по-обособено място в своята генетична група. Ето защо за нас представлява интерес историко-типологичното проучване на българския и полския език не само на книжовно, но и на диалектно равнище, защото смятаме, че подобен подход би могъл да очертае посоките и тенденциите в разволя, довели до подобно раздалечаване.

Обект на изследване са думи с начална буква *х-* в българския и *ch-/h-* в полския език (думите с начална буква *h-* в полския език са обикновено от чужд произход). Отвореният характер на лексикалните системи и големият обем на материала (особено при включването и на диалектна лексика) създава трудности при провеждането на такова изследване, което да обхваща целия речников състав, затова се налага ограничението в рамките на един фрагмент от лексикона. Изборът на единиците на анализа не е случаен. Наред с лексикалните единици от общ праславянски произход в избрания фрагмент от лексикона се наблюдават както доста заемки от едни и същи или различни източници, така и немалък брой експресивни лексеми, които не са част от основния речников фонд. Трябва да се има предвид и това, че от етимологична гледна точка този фрагмент от праславянския речников състав е изключително сложен, защото включва лексеми без общоприета етимология, вкл. множество стари заемки в праславянски (германски, ирански и др.). Изборът е съобразен и с конкретните етапи от научноизследователската дейност на двете паралелни научни звена в Института за български език при БАН и в Института по славистика при ПАН, разработващи съвместно настоящия проект⁶.

---

⁶ В полската Секция за праславянски речник етимологичното проучване на праславянските речникови единици с начално *х-* (*ch-*), от които ще се изхожда, е във финална фаза в рамките на подготовката за печат пореден том на *Słownik prasłowiański*, а думите с начално *х-* в българския език (вкл. и диалектната лексика) се проучват етимологично в момента в Секцията за българска етимология.

Изрично трябва да се подчертае, че количественият състав на речника (в изследвания фрагмент) не е предмет на проучване, защото смятаме, че предвид отворения характер на лексиката и нейната подвижност такъв тип съпоставка има условен характер. В този смисъл отчитаме и факта, че немалка част от праславянската лексика е съхранена чрез различни производни (образувани в общия праславянски, на праславянско диалектно равнище или по-късно в рамките на всеки език поотделно), които попадат в друг фрагмент от лексикона на съвременните славянски езици. Трябва да се има предвид и това, че включването и на диалектен материал в изследването прави изключително труден и почти невъзможен количествения анализ на лексиката. При все това е необходимо съпоставката между двата езика да се прави върху количествено съотносим материал. Ето защо основната част от речниковите единици, които са обект на анализа, се извличат от относително съотносими по обем речници. За българския език това са тритомният *Речник на съвременния български книжовен език*, София, 1955–1959 – за книжовния език, и шесттомният *Речник на българския език* на Н. Геров, София, 1975–1978 – за диалектната лексика. Полските единици са извлечени от тритомния *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa, 1978–1981 – за книжовния език, и от шесттомния *Słownik gwar polskich* на J. Karłowicz, Kraków, 1900–1911 – за диалектната лексика.

Представяното изследване се състои от две основни части: **I. Праславянско лексикално наследство в българския и в полския език** и **II. Заета лексика в българския и в полския език**⁷. Тук ще бъдат представени резултатите от изследването по първата основна част.

2. В рамките на тази част от изследването се отчитат двата от четирите основни фактора, обуславящи единството в лексиката на славянските книжовни езици: 1) високата устойчивост на общия праславянски фонд във всички славянски езици и 2) използването на еднакви (генетически тъждествени) словообразователни средства, което води до поява на сходни в материален и семантичен план лексеми. Както беше отбелязано и в уводната част, макар тези фактори да са определящи преди всичко за общността в лексиката на славянските езици, тяхното отчитане при едно билатерално съпоставително изследване с привличане и на диалектен материал, каквото е настоящото изследване, може да доведе до установяване и на различията в книжовните езици. Причините за различията могат да бъдат разкрити при очертаване на основните развойни тенденции в лексикалните системи на двата езика. Този анализ съответства на една страна от четвъртия от посочените от Супрун параметри за типологическо описание на лексиката на славянските езици в

---

⁷ Поради по-големия обем на изследването втората част от разработката (с автори: Христина Дейкова, Десислава Борисова и Мариола Якубович) ще бъде публикувана отделно.

съпоставителен план: сходство (съответно различия) в лексиката на съпоставяните езици по външен облик на лексемите и по плана на съдържание на думите в системен план. С други думи, предмет на анализ е не само формалната, но и семантичната близост или различие между съпоставяните езици. Установяването на сходствата и различията наблюдаваме в динамичен аспект, като отчитаме структурните особености на лексиката в словообразователен и семантичен план.

Степента на съхраненост на праславянския фонд е изследвана нееднократно от втората половина на ХХ в., но това е правено най-вече по отношение на основния речников фонд на славянските книжовни езици, където формалната и семантичната близост е внушителна. Достатъчно е да припомним изследванията на Леков (1955), Лер-Сплавински, Курашкевич, Славски (1954) – за полския език, Ондруш (1976), Копечни (1981), Супрун (1983), „Историческая типология славянских языков“ (Мелничук, ред. 1986). Според Леков например 2/3 от основния речников фонд на славянските езици се отнася до праславянското лексикално наследство. Разбира се, както правилно отбелязват авторите на „Историческая типология славянских языков“, тези и други подобни изчисления могат да имат само относителен характер, доколкото лексикалният състав на праславянския праезик е хипотетичен и е резултат от научна реконструкция с използване на различни критерии за подбор (според Копечни съставът на праславянския лексикон включва 2000 единици, според Славски – 9000, а Трубочов предполага около 20 000 единици). На съвременния етап от развитието на славистичната наука се отдава особено значение и на дивергентните процеси, извършвани още по праславянско време, т.е. на праславянското диалектно членение, което също би трябвало да се отчита при изясняване на близостта или разликите в лексикалните системи на славянските езици. При отчитане на резултатите от някои от тези изследвания трябва да се има предвид и това, че те се правят, като се изхожда от данните на един изходен език (от основния речников фонд на чешкия при Копечни, от словашкия език на честотен принцип при Ондруш и т.н.). Съгласни сме със Супрун (1983, 18), че по-вярна представа за степента на съхраненост или загуба на праславянския фонд може да се получи, ако се изходи от данните на самия праславянски език. И с тази цел е анализиран, например, материал от московския *Этимологический словарь славянских языков* (ЭССЯ) под редакцията на О. Н. Трубочов на основата на един фрагмент от речника – буква „б“, без да се отчитат обаче диалектните данни. При това изследване по отношение на съхранеността на праславянския фонд на преден план излизат сърбохърватският, словенският, чешкият и словашкият (според Копечни това са чешкият и словашкият), а българският и полският език заемат средишно, междинно място. При изследванията на честотен принцип се оказва, че наистина в това отношение първенство държат чешкият и словашкият език, а най-много изменения е претърпял полският език, в който собствените полски образувания и заетата лексика са изместили праславянската (Мелничук, ред. 1986, 203).

Като имаме предвид всички тези резултати, в настоящото изследване сме избрали подхода, при който се изхожда от праславянския език (т.е. проспективен подход, какъвто прилага и Ив. Леков), като се интересуваме не само от книжовните продължители в двата езика, но и от регистрираните в историята и в диалектите на полския и на българския език лексеми. Смятаме, че по този начин много по-ясно ще се очертаят развойните процеси в двата езика по отношение на формалното и семантичното тъждество или различие. Изхождаме от праславянската лексика, включена в поредния том на полския *Słownik prasłowiański* (вж. ПР), като трябва да отбележим, че този материал е на подготвителен етап за публикуване и досега не е бил в научен оборот. Опираме се на този праславянски речник и поради това, че, за разлика от московския ЭССЯ, в него се прави семантична реконструкция на възстановената пралексика. Това дава възможност да се проследи семантичният развой на продължителите в двата езика, което, струва ни се, е благодатно и за по-нататъшни съпоставителни и типологични изследвания на семантично равнище. В отделни случаи, с цел верифициране на резултатите от реконструкцията и поради целесъобразност по наша преценка се привеждат и данни от ЭССЯ, т. 8 (без това изрично да се посочва). Материалът се представя по етимологични праславянски гнезда, като във всяко гнездо се включват както изходни, първични форми, така и производни от тях на праславянско равнище, унаследени директно в двата или в единия от двата езика. Смятаме този подход за целесъобразен не само заради огромния обем на материала и респ. различните начини и равнища (книжовно или диалектно) на усвояване и развой на праславянската лексика (първична и производна), но и заради проследяването на семантичния развой на лексиката (разкриването на архисемите). Трябва да се направи и уточнението, че поради големия обем на материала тук не се привеждат абсолютно всички реконструирани праславянски гнезда, а е извършен подбор с оглед на най-характерните случаи на развой. Някои от лексемите (предимно диалектни) са изоставени поради неясна етимология или противоречиво съотнасяне към отделните етимологични гнезда в двата праславянски речника. Тяхното етимологично съотнасяне и последващото съпоставяне на материала се нуждае от допълнително проучване с привличане на повече диалектен материал. Привеждат се преките продължители в книжовните езици или диалектите (включително исторически езиков материал, цитиран предимно по праславянските речници), а отделно се посочват индивидуалните и по-късни образувания на домашна почва от унаследената лексика. Това дава възможност да се проследят структурните сходства и различия между двата езика, в повечето случаи следващи праславянски словообразователни тенденции. Тогава, когато една дума е засвидетелствана и в книжовния език, и в диалектите, се посочва само книжовната, освен ако в диалектите не се наблюдава интересен паралелен или самостоятелен семантичен развой. Диалектният материал е извлечен от посочените в уводната част източници, като само по изключение се сочат фонетични варианти (отново с оглед на семан-

тиката). По изключение някъде се привежда и материал от други източници, ако това се налага с оглед на анализа.

Материалът в тази част на изследването е разделен в три основни групи: 2.1. Праславянски лексеми, наследени и в двата езика, 2.2. Праславянски лексеми, съхранени само в българския език, 2.3. Праславянски лексеми, съхранени само в полския език.

2.1. Праславянски лексеми, наследени и в двата езика

***chabъ** ‘слаб, изтощен, измъчен, негоден, лош, калпав’, ‘унищожен, похабен, развален’;

***chabiti** ‘повреждам, развалям, унищожавам’

Чсл. **хабити** ‘унищожавам, развалям, повреждам’; бълг. **хабя̀** ‘изразходвам нещо в неоправдано голямо количество напразно или с малка полза; правя нещо да стане несполучливо, негодно, поради неумение или невнимание, развалям; правя нещо да стане негодно за употреба, (за остър предмет) изтъпявам’.

Производни на българска почва: диал. **хабен** ‘(за сечиво) не остър, тъп, изхабен’, както и префигурани производни от глагола, като: **изхабя̀вам**, **изхабя̀**, **похабя̀вам**, **похабя̀**.

Пол. диал. **chab**, по-често мн. ч. **chaby** ‘стърчащи ребра, кокали на слабо животно или човек’, мн. ч. ‘животински отпадъци’, диал. **chab**, **chaba** ж. р. ‘за сухи стърчащи клони, греди’, остар. ‘беднотия, мизерия’, диал. **chaba** ‘кранта, лош кон’, диал. събир. **chabie** ‘плевели, сухи растения, сухи клонки, боклуци’.

Производни на полска почва: диал. **chabas** ‘лош, негоден кон; лошо, негодно месо’, **chabaż** м. ‘плевел’, диал. **chabuż** ж., **chabuzie** ср. също, **chabeta** ж. ‘слаб, мършав кон, кранта’, **chabina** ‘прът, пръчка’, диал. ‘тънки, предимно сухи клони; слаб (стар) човек, хилав кон, животно; смет, боклук’, диал. **chabluz** ‘клон, пръчка’; пол. диал. **ochabici** ‘оставя, напусна’.

Праславянското първично прилагателно не е запазено в нито един от двата езика. Засвидетелствано е чрез по-късни деривати в двата езика. В българския език прилагателното е допълнително оформено с домашния адективен суфикс **-ен** и е претърпяло стесняване на значението ‘унищожен, похабен, развален’ > ‘(за сечиво) не остър, тъп, изхабен’. В полския език (предимно в диалектите) това са, от една страна, субстантивизирани форми в единствено и множествено число (получени вероятно чрез елипса от атрибутивни съчетания), със специализация на значението, а от друга страна, образувани с експресивни суфикси **-as**, **-aż**, **-uż**, **-ina** атрибутивни субстантивни деривати, които възхождат семантично към праславянското значение ‘слаб, изтощен, измъчен, негоден, лош, калпав’. Що се отнася до производния праславянски глагол, то той е съхранен и в двата езика (в полски е засвидетелстван само в префигурирано производно), като в български се пази първичното праславянско

значение, което е подложено на допълнителен семантичен развой в посока: ‘изразходвам нещо в неоправдано голямо количество напразно или с малка полза’, от една страна, и ‘(за остър предмет) изтъпявам’, от друга. Пол. диал. *ochabić* също е претърпяло допълнителен семантичен развой в посока: ‘унищожа, разваля, повреда’ > ‘оставя, напусна нещо унищожено, развалено, повредено’ > ‘оставя, напусна’.

*cha-cha-cha! междум. за предаване на звук, издаван при избухване в смях, за предаване на смях;

*chachati (se) *chachajō (se) ‘смея се високо’; **chachotati (se) chachotajō (se)** : **chachot’ō (se)** севслав. ‘смея се високо, гръмко’

Бълг. *ха-ха!* също

Пол. *cha cha!* или *cha cha cha!* също; диал. *chachać się* ‘смея се’, ‘валям се, търкалям се, преобръщам се’.

И двата езика наследяват реконструирания за праславянския език междуметие, като полските диалекти пазят и възстановения от него произведен глагол, претърпял допълнителен семантичен развой. Вторичният експресивен глагол *chachotati (se)* обаче не е засвидетелстван в нито един от двата езика.

*chajati *chajō ‘мога, искам’ > ‘грижа се, безпокоя се, старая се’, **chajati se** ‘грижа се, обгрижвам, безпокоя се’

Бълг. диал. *хяя* (в пример *Кой те хяе!* ‘Кой го е грижа (за теб), кой се интересува (от теб)’), обикн. с отрицание *нехяя* общобълг. ‘не искам да знам, не обръщам внимание, не ме е грижа’, диал. ‘прекарвам времето си в безгрижие, живея спокойно, добре съм’.

Пол. диал. остар. *chajać* ‘търся, лазя от ъгъл в ъгъл; милвам, галя’.

Стпол. и пол. диал. *nechać* ‘престана да правя нещо; оставя на мира; оставя, занемаря, изоставя, напусна, откажа се’, диал. императив *nechaj* ‘остави, пусни’, диал. *chaj* в *niechaj*, тълкувано у Карлович като наречие ‘лениво, нехайно, небрежно, безразлично’; пол. *niechaj, niech* – частица, означаваща заповед, препоръка.

Изходният глагол се пази (при това с рядка употреба или като остаряла лексема) в диалектите на двата езика, в полския дори с допълнителен семантичен развой: ‘мога, искам’ > ‘търся, лазя от ъгъл в ъгъл’, от една страна, и ‘грижа се, безпокоя се, старая се’ > ‘милвам, галя’, от друга. И в двата езика се лексикализира отрицателната форма на глагола. В българския език тя се налага в общонародния език, а в полския език с по-широка употреба е императивната форма, която се трансформира морфологично и търпи семантичен развой.

*chala : *chal’a ‘това, което обгръща, прикрива, одежда’;

*chalati, chal’ati ‘обгръщам, прикривам, закривам’

Бълг. диал. *х̀лам* 'пипам, хващам, закачам, задявам, безпокоя' (?).

Производни на българска почва: диал. *халѝна* 'горна дълга дреха с ръкави и джобове, без яка, обшита с черен или сив гайтан', *х̀лище* 'дебела черга за завиване или постилане; (мн. ч.) дрехи, рухо'.

Пол. диал. *chalë* pl. t. пейорат. 'одежди', диал. (помор.) *chala* 'връхна дреха', обикн. *chały* pl. t. 'облекло, връхна дреха, старо долнокачествено облекло, използвано за работа; парцаливи дрехи, дрипи'.

Полският съпоставителен материал дава основание диал. *халѝна* и *х̀лище* да се определят като домашни по произход (противно на преобладаващото мнение, че *х̀лище*, например, е във връзка с *халѝя* 'черга за постилане', което е от турски произход). Тези производни са образувани с домашни суфикси *-ина* и *-ище* и са претърпели специализация на значението. Основание за отнасяне на бълг. диал. *х̀лам* 'пипам, хващам, закачам, задявам, безпокоя' е липсата на други установени досега сигурни етимологични връзки, както и допускането за семантичен развой в посока: 'обгръщам, прикривам, закривам' > 'обгръщам, обхващам, пипам' > 'пипам, хващам, закачам, задявам, безпокоя'. Полските диалектни съществителни са натоварени вторично с негативна конотация.

*cham! междум., изразяващо хващане с уста, лапане;

*chamati chamaјо 'ям с широко отворена уста, ям лакомо, хващам с уста'

Бълг. диал. *х̀мам* 'ям, похапвам (в детската реч)'.

Производни на българска почва: *х̀мкам* 'ям, похапвам' и 'хващам с уста халва или яйце, повесено на конец (като обредно действие на Сирни Заговезни)', откъдето и названието на това обредно действие *х̀мкане*, *х̀мканица*.

Пол. диал. *hamać* 'ям (в детската реч)' (с широко разпространение), 'ям с широко отворена уста'.

Наблюдава се пълно съответствие между диалектните продължителни в двата езика на праславянския звукоподражателен глагол.

*charь! междум., изразяващо хващане със зъби изведнъж;

*charati *charaо: *char'о 'хващам, улавям (с уста); хващам, сграбчвам, грабвам нещо бързо, неочаквано', св. в. **charnōti**;

*charьka/*charькь

Бълг. *хап* междум. (рядко) за изразяване на хапване, лапване;

Бълг. *х̀пя* 'наранявам, като стискам със зъби; жия, бода (за муха, насекомо); (прен.) засягам с думи, уязвявам', *х̀пна*, *х̀пвам* 'ям малко и набързо; опитвам, като ям, вкусвам', диал. *х̀пем* 'крада' (Родопите); *хапка* 'къс храна, което може да се сложи в устата и да се погълне на един път, залък'.

Производни на българска почва: *хапл̀ив*, *хапл̀иво*, *хапл̀ивост*, *хапл̀ьо* ескпр. пренебр. 'глупав, наивен и прост човек' (?), диал. *х̀пек* 'място, дете е отхапано' (Геров).

Пол. *chар, chарs* междум., изразяващо неочаквано хващане (обикновено със зъби), улавяне на нещо, междум., изразяващо лаене на кучата, бау. Пол. разг. и диал. *chарас* ‘хващам, грабвам нещо бързо, неочаквано, изведнъж (обикн. с уста, зъби); крада’, диал. ‘ям бързо и лакомо’, ‘удрям (в мутрата, муцуната, в лицето)’, ‘бягам, офейквам’ и под., св. в. *chарnqć*; диал. *chарка* ‘искане, желание’.

Производни на полска почва: диал. *chарaczka* ‘алчност’, *chарaj* експр. (в гатанка) ‘уста’, *chарciś* експр. ‘котка (в гатанка)’, *chарciwy* ‘лаком, алчен’, *chарerny* ‘ламтящ за чуждото’, *chарko* ‘котка’, *chарs* м. ‘лакомо улавяне, хващане на ядене с уста’, *chарt* междум. ‘хап, лап’, *chарtes* ‘крадец, мошеник’, *chарun* ‘крадец; човек, който тайно взима общи (чужди) неща; човек, което е нает от евреи за разкриване и залавяне на бегълци’.

Приведените съответствия разкриват различен семантичен развой на унаследените праславянски лексеми в двата езика. За праславянския език се възстановяват две близки значения – едно по-конкретно (‘хващам, улавям с уста’), което е очевидно първично предвид значението на изходното междуметие, и едно по-общо значение (‘хващам, сграбчвам, грабвам нещо бързо, неочаквано’), развило се вследствие на разширяване на първичното значение. Българският език продължава основно (в общонародния език) първичното значение, което е претърпяло допълнителен развой в две посоки. От една страна, се наблюдава развой ‘хващам, улавям с уста’ > ‘хващам здраво с уста’ > ‘хващам здраво с уста, като стискам със зъби и наранявам’. От значението ‘наранявам с уста’ допълнително се развива значение ‘наранявам при бодване, ужилване (за насекоми)’, както и преносното метафорично значение ‘засягам с думи, уязвявам’. От друга страна, се наблюдава развой ‘хващам, улавям с уста’ > ‘ям малко и набързо; опитвам, като ям, вкусвам’ (при формите *хàнна, хàнвам*), предопределен очевидно и от еднократното значение на първичната унаследена форма *хàнна*, от която вторично е образувана и формата за несвършен вид *хàнвам*. Полският език продължава както по-конкретното първично значение (основно в диалектите), претърпяло развой в описаната за българския език втора посока (‘ям бързо и лакомо’), така и по-общото значение ‘хващам, грабвам нещо бързо, неочаквано, изведнъж’, претърпяло по-нататъшен развой в значението ‘крада, открадвам’. Производни от това по-общо изходно значение са и диалектните значения ‘удрям’, ‘бягам, офейквам’, развили се на основата на семата ‘неочаквано, бързо, рязко движение’. Интересен паралел тук представя родопското бълг. *хàпѐм* ‘крада’, което не би могло да се изведе директно от развилите се в български значения, а трябва да се обясни, като се изходи от по-общото праславянско значение, подобно на развой в полския език, т.е. като се изходи от архисемата ‘хващам, грабвам’.

Що се отнася до производните думи, образувани в рамките на всеки език поотделно, те се отнасят семантично предимно към вторично развилите се значения в двата езика, като всеки език използва различни домашни

словообразователни средства, особено при експресивните названия. Бълг. експр. *хàпльо* експр. пренебр. ‘глупав, наивен и прост човек’ се смята за заемка от гр. *ἄπλός* ‘глупав, прост’ (Филипова-Байрова 1969, 169), но би трябвало да се уточни, че е образувано в български от гръцкото прилагателно. Подобните експресивни названия в български обаче, като: *зъбльо, ревьльо, крадльо, пръдльо, лъжльо, пъзльо, бъзльо* и под., са отглаголни образувания. Ето защо смятаме, че би могло да се допусне и домашно образувание от *хàпвам, хàпна* със следния развой: ‘човек, който яде бързо, лапа’ > ‘човек, който яде с широко отворена уста’ > ‘човек, който стои с отворена уста, поради неразбиране, недоумение’ > ‘човек, който не разбира, не проумява’ > ‘глупав, наивен и прост човек’.

*charъ ‘слаб, немощен, недъгав, болен (за човек)’, ‘износен, изхабен от употреба, унищожен, развален, разрушен (за вещь, предмет)’

Бълг. диал. *хар, хара, харо* ‘похабен, изхабен, развален’, диал. *хàро* ср. ‘дърт, стар, грозен и лош човек; мързелив, ленив, некадърен и лош мъж’, в съчет. *стàро хàро* ‘стар и противен човек, дъртак’.

Производни на българска почва: диал. *харìло* ‘харо, харище’ в текст: *Харило, мое старило!* ‘Пустите ми старини! Какво доживях!’, диал. *хàрост* ‘грозотия, лошотия’ в съчет. *стàрост-хàрост* (Геров), *харìице* увел. от *хàро*.

Пол. диал. *chara* ‘заразна болест’, *chary* ‘стари износени обувки’.

Производни на полска почва: диал. *chareza* ‘болно животно’, *charega* ‘мършава и болна крава’, *charuba* ‘трмава, стара и мършава крава’, *charypa* ‘стар, слаб, мършав (за животно, напр. крава, кон); голям (за предмет)’.

Българските диалекти съхраняват праславянското прилагателно с неговото първично значение, а що се отнася до диал. *хàро*, славянският съпоставителен материал, вкл. и полският, дават основание за неговото определяне като славянска по произход дума, съвпаднала формално със заетото от гръцки (*χ*)àpo название на зъл дух, демонично същество, с което неоснователно се идентифицира в българските лексикографски източници (вж. по-подробно Дейкова, Борисова 2015).

Пол. диал. *chara* ‘заразна болест’, *chary* ‘стари износени обувки’ са субстантивирани форми на прилагателното, възникнали вероятно в резултат на елипса от атрибутивни съчетания и претърпели допълнителен семантичен развой чрез преосмисляне и стесняване на значението. Останалите деривати са образувани на домашна почва с експресивни и редки суфикси *-eza, -ęga, -uba, -upa*.

*chlapati *chlapajō : (севслав.) ***chl’apati *chl’apajō** : (изтслав.) ***chl’abati *chl’abajō** ‘издавам пляскащи, кратки звуци при удряне в нещо (‘удрям се, пляскам се в нещо разхлабено’), както и ‘издавам звуци при ядене или пиене: мляскам, лоча, плюскам, лапам’, св. в. ***chlapnoŭti *chl’apnoŭti**, интенз. ***chlapъtati *chlapъtajō** : ***chl’apъtati *chl’apъtajō**

Бълг. разг. и диал. *хл̀анам* (св. *хл̀анна*) ‘(за обувка и под.) широк съм и се движа (около ходилото на крака), плещя’, диал. ‘ям, плюскам като свиня’;

Производни на българска почва: разг., обикн. мн. ч. *хл̀анат̀ар* ‘големи широки обувки, които хлапат’, диал. мн. ч. *хл̀ан̀ари* ‘вехти и скъсани обувки, които са подпетени и хлапат, като се носят’, разг. неодобр. *хл̀ана̀ц̀ало* ‘човек, който приказва много и глупаво’. Тук би трябвало да се отнесат още бълг. диал. *хл̀абна* ‘ставам хлабав, халтав, нестегнат, отпускам се’, *ла̀бу̀цам* ‘клатушкам и плюскам някаква течност’ (Троян) (срв. БЕР 3, 263), *хл̀абав* ‘който не е опънат, не е стегнат или не е прилепнал добре, халтав’, *хл̀абаво*, *хл̀абавост*.

Пол. остар. *чл̀арас* ‘плюскам, лапам, тъпча’, диал. често ‘настървено, лакомо ям, плюскам, лоча’, ‘хващам с муцуна’ (вероятно под влияние на *чара́с*, междум. *чар!*), ‘удрям’; *чл̀арас*, св. *чл̀арнас* (тази форма е от XIX в.) ‘пръскам, пляскам; приказвам глупости, плещя’, диал. ‘пляскам, пръскам (с вода, кал)’, ‘удрям, пляскам, шляпам’, ‘ям лакомо, плюскам, пия; преглъщам шумно’, ‘удрям, пляскам; хлопам, трещя, плющя’, ‘клатушкам се, олюлявам се’ (св. ‘ударя, плясна; падна; изпия; глътна’), диал. *чл̀ас* (съкратена форма от *чл̀арас*); диал. рядко *чл̀арта́с* ‘лакомо ям, пия (за свине)’; диал. често *чл̀арта́с* (*си́е*), *ла́пта́с* ‘пляскам, пръскам’, ‘бълбукам, клокоча’, ‘пада, плющи (за дъжд)’, ‘лоча, мляскам, сърбам’, ‘имам диария’.

Производни на полска почва: диал. *чл̀абота́с* ‘движа се с трясък, грохот’, ‘(за обувки) хлапам’, *чл̀ар* междум. за удряне по вода, *чл̀ара* ‘посолена помия, смесена с картофи и под., която се използва за поене на добитък’, *чл̀ара* = *чл̀арас* ‘който говори безогледно, врели-некипели’, *чл̀арани́на* ‘киша, сняг, примесен с дъжд’, *чл̀арава* ‘кал, локва’, *чл̀арта́к* ‘който пръска кал’, *чл̀арто́н*, *чл̀арту́ла* пренебр. ‘за човек, който постъпва глупаво, неправилно’.

Праславянските звукоподражателни глаголи са наследени и в двата езика с широко развита семантика, в основата на която са залегнали архисемите ‘звук при удряне в твърд предмет или по вода’ и ‘звук при ядене, пиене’. При бълг. разг. *хл̀анам* се наблюдава стесняване и специализиране на значението до ‘(за обувки и под.) издавам характерен звук – пляскане, шляпане’ > ‘(за обувки и под.) широк съм и стоя разхлабено, нестегнато’, откъдето се развиват и експресивните производни *хл̀анат̀ар*, *хл̀ан̀ар*. Точен семантичен паралел на бълг. *хл̀анам* е пол. диал. *чл̀абота́с*. Бълг. разг. неодобр. *хл̀ана̀ц̀ало* ‘човек, който приказва много и глупаво’ може да се обясни на основата на първичното етимологично значение на *хл̀анам* ‘издавам звук при удар’, откъдето ‘удрям, пляскам, шляпам’, а оттам и преносното ‘приказвам много и глупаво, дрънкам’, семантичен паралел на което са пол. диал. *чл̀ара* и *чл̀арас* ‘който говори безогледно, врели-некипели’. Този семантичен пренос е широко засвидетелстван в различни езици и не се нуждае от допълнителен доказателствен материал. Съпоставителният полски материал в случая помага за правилното съотнасяне на бълг. *хл̀ана̀ц̀ало* към съответното етимологично гнездо. Това от своя страна би могло да доведе

и до ревизия на етимологичните обяснения на диалектни форми с изпадане на началното *х-*, като: *лапартія*, *лапатàрям*, *лапàцам*, за които вж. БЕР (3, 311–312).

На основата на бълг. диал. *лабууцам* ‘клатушкам и плискам някаква течност’ (Троян) (срв. БЕР 3, 263), експресивно производно с изпадане на началното *х-* от първично **хл̀бам*, както и на срхр. *l̀bati* ‘непристойно ям и пия’, може да се възстанови и праславянски вариант **chlabati* **chlabajǫ*. Производно от този вариант би могло да бъде бълг. *хл̀бав* ‘който не е опънат, не е стегнат или не е прилепнал добре, халтав’, което привеждаме тук и за което смятаме, че се е развило от първично значение ‘който издава звук поради това, че не е опънат, стегнат, който пляска, хлопа’. За образуването могат да се приведат словообразователни паралели, като: *плъзгав*, *хлъзгав*, *трепкав*, *хрупкав* и под., производни от глаголите *плъзгам*, *хлъзгам*, *трепкам*, *хрупкам*. Така следва да се отхвърли обяснението на Младенов (1941, 668), според когото *хл̀бав* е успореден облик на *слаб*, и думата да се отнесе към разглежданото тук праславянско етимологично гнездо.

*chl'astati ***chl'astajǫ** : ***chl'ustati** ***chl'ustajǫ** : ***chlestati** ***chlestajǫ** : ***chlistati** ***chlistajǫ** : ***chlostati** ***chlostajǫ** ‘издавам или причинявам плясък, плискане’, ‘ям или пия шумно, лакомо’, ‘удрям, причинявайки отглас’

Бълг. *хл̀скам* ‘удрям силно и грубо с шум, удрям, блъскам’, диал. ‘тикам, карам някого много да работи’, *хл̀свам*, *хл̀сна*, диал. и *хл̀снувам* ‘хласкам веднъж или няколко пъти по веднъж, удрям, блъсвам’; диал. *хл̀скам*, *хл̀сна*, *хл̀снувам* ‘изхвърлям вода от съд, плискам’, *хл̀скам се* ‘поливам се, пръскам се с вода; изливам се, плискам се (за вода)’, нар. *л̀скам*, *л̀сна* също; диал. *хл̀скам*, *хл̀сна* и *хл̀снувам*, *хл̀свам*, *хл̀юща* ‘удрям плесница, плясвам, цапвам; удрям с нещо жилаво, тънко, хлющи, пляскам; пия много, наливам се’, *хл̀юща* ‘издавам тънък звук, както когато се удари с нещо тънко, плющя’, срв. още диал. *л̀скам* ‘удрям; дрънкам; удрям (струни)’, разг. ‘пия много’ (вж. БЕР 3, 581, под *л̀скам*²). С известно колебание отнасяме към това гнездо и засвидетелстваното у Геров експр. *хл̀юща се* ‘ходя леко облечен, гологъзя се’, макар семантичният развой да не е съвсем ясен.

Производни на българска почва: диал. *хл̀став* ‘отнесен, заплеснат’; *(х)люс!* междум. за хлюскане, пляс; *(х)л̀юсканик/ица* = *(х)люсник/ица* ‘плесник, плесница’.

Пол. *chlastać*, *-szczę* ‘удрям силно, поривисто с шум, шляпам, пляскам’, ‘удрям в нещо гъсто, напр. в кал, причинявайки отзвук от пляскане’, ‘плискам, пляскам (с вода)’, св. *chlasnąć* ‘ударя, шляпна’, диал. ‘изръся, кажа нещо лошо поради невнимание’, *chłustać*, *-am* ‘със замах изливам течност; пляскам, удрям; бликам, шуртя’, остар. ‘силно ударя’, диал. ‘излива се, пролива се (за дъжд)’, ‘лакомо ям’, диал. *chlistać* ‘лакомо, ям, пия’, ‘пръскам, пляскам’, ‘имам диария’, срв. и пол. *chłystać* ‘прегльщам шумно’, ‘мляскам’.

Производни на полска почва: диал. *chlast* междум. за изразяване на бързо, рязко движение (обикновено съпроводено с шум), диал. *chlastak*, *chlastusia* ‘отнесено и лекомислено момиче’, *chlastanina* ‘лошо, отвратително време’, *chlastawa* ‘киша, лапавица, мокро и кално’, *chlastawica* ‘голяма светкавица; светкавица без гръм’, *chlastocha* ‘бродяга, скитник’, *chlastyga* пренебр. за тестени галушки в супа; *chlistacz* ‘жаден за питие’; *chlust* ‘няколкогодишна бреза, отрязана заедно с клоните и листата и използвана за чистене на сажди от комините; тежък клон, проплетен със слама и използван като покрив; игра на карти’, *chlusta* ‘прът, пръчка; пръчка, вейка, клонче’, *chlustacz* ‘водка’; опашка’; срв. и пол. *chlystek* ‘човек без значение, без авторитет’.

Макар да се привежда като пряк продължител на праславянските лексеми, бълг. *хл̀скам* е вторично образувано към *хл̀сна* (от първично **хл̀стна*) по двойки глаголи, като *трясна* : *тряскам*, *фрасна* : *фраскам* и под. Този първичен звуков облик на корена (основата) много ясно личи в производното *хл̀смав* ‘отнесен, заплеснат’, семантичен паралел на което се явяват пол. диал. *chlastak*, *chlastusia* ‘отнесено и лекомислено момиче’. По подобен начин са получени *хл̀скам* и *хл̀скам*. Съпоставянето на последното с вариантите облици в полски и отнасянето му към това праславянско гнездо налага ревизиране на обяснението на *хл̀скам*² на съответното азбучно място в БЕР. Въз основа на бълг. *хл̀скам*, *хл̀сна*, *хл̀свам* при евентуално издирване на други славянски съответствия би могъл да се реконструира и вариант на праслав. облик *chastati *chastajǫ.

При съпоставката на материала прави впечатление, че и в двата езика праславянските единици (със съответствия на отделните вариантни звукоподражателни корени) имат много по-голямо разпространение на диалектно равнище, като глаголите представят разнообразен семантичен развой от предполагащите за праславянския език изходни значения. В полския език наблюдаваме повече производни, образувани с експресивни суфикси от домашен, славянски произход, но използвани като по-продуктивни словообразователни средства в западнославянските и източнославянските езици (*-ak*, *-usia*, *-awa*, *-ocha*, *-yga*).

chlepati chlepaǫ (: chlebatı chlebaǫ) : chleptati chleptajǫ (: chlebvtati chlebvtajǫ) ‘за звуци, издавани при жадно, бързо ядене или пиене, лакомо и шумно преглъщане, както и за звукове, съпровождащи преливане, преместване на течност; понякога за чукане, хлопане, влачене, тътрене, шляпане’

Бълг. диал. *хл̀пѐм* ‘издавам шум, пляскане при ходене с чехли; дърдоря каквото и когато не трябва; (презр.) ям; хлапя (за обувка)’ (Елена), *хл̀пѐм* ‘ходя в кал, пляскам’, ‘цапам, шляпам’, ‘бълбукам’ (Родопите), *хл̀пѐм* ‘пръскам с кал’ (Странджа); бълг. диал. *хл̀пѐтам са* ‘смея се високо, кикотя се’ (Родопите); *хл̀бѐтя се* ‘смея се, присмивам се на някого, подигравам се’ (Геров).

Пол. диал. *chlepać* ‘тряскам (обикн. врата)’, ‘пия’, *chlepiac się* ‘(за врата) тряскам се, отварям се’, *chlebać się* (: *chlebać się*) също, *chlebotać (się)* ‘люлея, клатя, люшкам, разклащам’, ‘разклащам яйце, така че да се разхлопа’,

‘плискам течност’; *chleptać*, *-cze* : *-ce* (стпол. *chleptać* = *leptać*, диал. двуяко *chleptać* : *chleptać*) ‘пия шумно, жадно, ненаситно, на малки глътки’ и др.; *chleptać* ‘сърбам, шумно пия’, диал. *chlebotać* ‘скърцам със зъби, произнасям през зъби’, ‘бъбря, дрънкам; разбърквам, разклащам’.

Производни на полска почва: диал. *chleptak* ‘човек, който пие шумно вода, сърба’.

Тези вариантни звукоподражателни праславянски лексеми са съхранени и в двата езика основно в диалектите (с изкл. на пол. *chleptać*), с широко развита семантика на основата на първичните праславянски значения, свързани с издаване на различни звукове и шумове. Вторичен развой са претърпели значенията ‘дърдоря каквото и когато не трябва’, ‘смея се високо, кикотя се’, ‘смея се, присмивам се на някого, подигравам се’ в български и ‘бъбря, дрънкам’, ‘разбърквам, разклащам’ в полски.

***chmara** севслав. със следи в юслав. ‘тъмна мъгла, мрак, тъмнина; облак’ > ‘голямо количество, тълпа, множество, (ято, стадо животни)’, прен. ‘мрачност, навъсеност, тъга’;

***chmariti** ***chmarŏ** запус. и словаш. ‘покривам се с облаци, заоблачавам се’, ‘помръквам, посървам’, ***chmariti se** ***chmarŏ se** ‘заоблачавам се; навъсвам се, натъжавам се, помръквам’

Бълг. диал. *xmàpa* ‘лятна прозрачна мъгла при топло време, омара’.

Пол. *chmara* (от XVII в.), диал. и *chmor* м. ‘голямо количество, множество, грамада, ято’, също и диал. (но от XVI в. и прилаг. *pochmarny* ‘облачен’), остар. ‘облак’, ‘тъмен дъждовен облак’, ‘стадо елени, лосове’, ‘посърване, помръкване, тъга’; с друг вокализъм пол. диал. *chmora* ‘облак’; под. диал. *chmarzyc się* (фонет. също *kmarzyc się*) ‘заоблачавам се’, *chmarać się* също.

Този праславянски диалектизъм е запазен в реликтното бълг. диал. *xmàpa*, засвидетелствано само у Геров, с близко до първичното значение. В полския език се налага в общонародния език с вторичното значение ‘голямо количество, тълпа, множество (ято, стадо животни)’, докато с другите значения (първичното и преносното) думата е рядка и се пази основно в диалектите, може би изтласкана от продължителите на близкото и несъмнено еднакво по произход праслав. ***chmura** (вж. Бориш 2005, 63).

***chobotъ**, ***chobota** ‘опашка’

Стб. **хоботъ** ‘опашка’, бълг. *xobòt* ‘(у слона и др.) тръбовидно и подвижно продължение на носа’.

Пол. остар. и диал. (от XV в. *chobot* ‘опашка’, ‘набръчкани, нагънати панталони; дреха с удължение като опашка’, ‘вид обувки (с крилца)’, ‘вид рибарска мрежа’, бот. ‘вид зеле’ и др. под.; пол. остар. *chobota* ‘рибарска мрежа’, стпол. и диал. *chobotnia* ‘риболовна мрежа, поставяна на шлюз на яз’.

Предвид разликата в значението на старобългарската и новобългарската дума и идентичното значение на руското съответствие днес може да се

предположи, че бълг. *хобѝт* е обратна заемка от руски (още повече, че става въпрос за екзотично и непознато животно). За праславянската дума с така реконструираното значение се предполага вътрешна форма ‘нещо тънко и дълго’ (етимологията на думата е неясна). Засвидетелствана основно в старополски и в полските диалекти, на основата на значението ‘опашка’ думата е развила различни вторични (експресивни) значения, вероятно чрез метафоричен пренос, свързан с преосмисляне по форма.

*chodъ ‘ходене, способност за предвижване на крака’, ‘стъпване’; ‘крачка, стъпка’, ‘тротоар; коридор, проход; място за преминаване, пътека’, ‘мярка за отдалеченост’;

*choditi *chod’o ‘предвижвам се (обикн. пеш), премествам се от място на място, вървя’; итер. южнослав. ***chodati *chodajō : *chadati *chadaĵ : *chadati *chad’ajō;**

*chodakъ ‘предмет, улесняващ или правещ възможно ходене, напр. чехъл от дърво, лико, кожа или друг материал (> стара обувка); кокили, дървен крак’; ‘пешеходец; пратеник’, ***chodataĵъ** ‘застъпник, защитник; посредник’, ***chodidlo, *chodъba, *chodъnъ(jъ)/*chodъna.**

Бълг. *ход* ‘вървене, ходене; начин на вървене, ходене, походка; действие, движение (на машина); преместване на фигура при игра на шах; (мн. ч.) подземни проходи за минаване, съобщения; (прен.) развой, протичане на нещо; способ, маниер за постигане на нещо’; стб. **ходити, хождѣ, ходиши** ‘ходя, вървя, движа се; ходя, обикалям; отивам някъде, движа се в определена посока; посещавам, навещавам; (прен.) съм в някакво състояние; следвам, придържам се към идеи и под.; живея по определен начин; ходя, моря, измъчвам (за болест)’, *ходдя* ‘движа се, като пристъпвам с крака, вървя; (разг. за превозно средство) движа се, правя курс до някъде; отивам някъде с определена цел, отправям се за някъде; отивам някъде, за да работя, да върша нещо; посещавам, отивам някъде; намирам се по-продължително в някакъв вид’ и др.; бълг. диал. *ходѣк* ‘който бързо, много хубаво ходи’, също и ‘кон с много хубав ход’ (РРОДД, 547); стб. **ходатан** ‘застъпник, защитник; посредник’, бълг. *ходатай* ‘застъпник, посредник; (остар.) лице, обикн. служител в съд, който прави услуги на клиенти’ (вероятно обратна заемка от руски)⁸; бълг. *ходило* ‘долната част на крака, на която се стъпва, стъпало; долната част на чорап, стъпало; долната част на обувка, подметка’, диал. ‘дървено приспособление с крака на колела, на което децата се учат да ходят, проходилка; въжето, връвта

⁸ Тази дума, възстановена като праславянска в ЭССЯ (8, 47–48), е възникнала в късния праславянски в рамките на южнославянските и източнославянските езици (засвидетелствена е обаче и в чешки). Много е вероятно тя да е възникнала в старобългарски език, откъдето по книжовен път е разпространена в южнослав. и изтслав. езици. Възможно е от старобългарски да е преминала в източнославянските езици и сърбохърватски, а в чешки и словенски да е по-късна книжовна заемка от руски.

на юлар, за което се води впрегатно животно'; диал. и остар. *ходба* 'ходене, ход; път' (вж. и РРОДД, 548); бълг. диал. *ходня* 'ходене'.

Производни на българска почва: диал. *ходана* '(за жена) която бързо, много и хубаво ходи', *ходѐж* 'ходене, ход, вървеж, престъпване', *ходия* в *имам ходия* 'имам да ходя някъде на гости'.

Пол. *chód* 'ходене; начин или възможност за ходене, стъпване; стъпка', широко и в диалектите, днес още 'движение, функциониране на нещо', остар. 'оборот, курс', както и 'коридор, проход, пътека', диал. *choda* ж. 'ходене, ход', 'път, пътека'; пол. *chodzić* 'придвижвам се от място на място, вървейки, вървя, стъпвам; отправям се в определена посока, на определено място; пребивавам някъде, посещавам', също и придвижване по друг начин, напр. 'хвърча, летя', диал. '(за тесто, бира) бухвам, втасвам; ферментирам'; *chadać* (само в императив *chadaj!*, *chadej!*, *chadajta!*, *chadajcie!*), диал. 'ходя; обикалям и под.'; *chadzać -am* 'ходя, придвижвам се на собствените си крака, отправям се някъде от време на време, рядко', 'обличам се с нещо само в някои ситуации, от време на време', диал. '(за слънце) премествам се на небето'; *chodak* 'негодна, примитивна обувка, чехъл, изработена от дърво, лико, кожа или друго, цървул', диал. и 'крак'; диал. *chodźba* 'антре, коридор'; *chodny* 'подвижен, ходов; вървежен (който се търси или който върви бързо, леко)', диал. *chodnia* ж. р. 'ход'.

Производни на полска почва: диал. *chodacz*, *chodyr* 'крак', *chodnik* 'тротоар; коридор; галерия, пътека' и др., диал. *chodun* 'който много ходи, който може дълго да ходи'; *chodza* : *chódza* 'път, утъпкана пътека', 'ходене', 'разходка, пътешествие', 'начин на ходене (за човек, кон)', *chodziarz* спорт. 'лекоатлет, който практикува спортно ходене', разг. *chodzik* 'човек без специално занятие; безделник, хайта' и др.

Думи от основния речников фонд, които са с широко разпространение в двата езика. В полския език се наблюдават повече експресивни производни (деривати с наставки *-acz*, *-ur*, *-un*, *-ik*) в диалектите и разговорния език.

*choldъ 'умерено студено; време с ниска температура на въздуха; вятър, носещ усещане за хлад', 'хладно и сенчесто място; място за охлаждане и отдиш', умал. ***choldъкъ**; ***choldъсь** м.р. 'нещо хладно, особено храна, приемана студена';

*choldъкъ прил. 'хладен', ***choldънь** 'имащ ниска температура, предизвикавш усещане за хлад', 'намиращ се на сянка, хвърлящ сянка';

*cholděti ***choldějo** севслав. 'ставам хладен, изстивам, охладнявам', ***cholditi** ***chold'о** 'правя хладен, охлаждам, изстудявам', ***cholditi сѣ**

Бълг. *хлад* 'не много силен студ; приятна студенина, прохлада (обикновено в летните горещини); не много студен въздушен лъх', умал. диал. *хладѐц*; *хладен* 'който не е много студен; студен; (прен.) безразличен, безчувствен, равнодушен; студен бездушен'; *хладък* '(за вода, течност) приятно студен'; рядко *хладя* 'разхлаждам', *хладя се* 'разхлаждам се'.

Производни на българска почва: *хладина̀*, *хладнѐя*, *хладнина̀* рядко, (*х*)*ладовина̀* нар., *ладовит* нар., *хладилен*, *хладилник* (вероятно последните две са заемки от руски), диал. *хладник* ‘дупка димник на яма за въглища’, диал. *хладница* ‘стая пред баня за събличане и почиване в нея’, диал. *хладовен* ‘хладен, прохладен, ведър’, *хладнокръвен*.

Пол. *chlód* ‘умерено студено, ниска температура на въздуха; хладно място, сянка; (прен.) равнодушие, липса на по-топли чувства’; умал. *chlódek*; диал. *chlódki* ‘хладен, прохладен (охладен, изстинал)’; пол. *chlódný* ‘хладен, прохладен, свеж; студен’, прен. ‘лишен от чувства, студен, равнодушен; сдържан, овладян’, пол. остар. *chlódzić* ‘хладнея, ставам хладен, събирам хлад’, пол. *chlodzić* ‘разхлаждам, прохлаждам, изстудявам’, *chlodzić się* ‘бивам изстуден’, ‘охлаждам се, изстудявам се’, прен. ‘радвам се, веселя се, изпитвам удоволствие’.

Производни на полска почва: субст. прил. остар. (за час) *chlódna* ‘ранина’, диал. също *chlódna* ‘висока температура, треска’, *chlódne* ‘месна галарета (вид кулинарен продукт)’, *chlódnawy* ‘прохладен’, *chlódnać*, *chlódnieć* ‘изстивам, охладнявам’, *chlódnia* ‘хладилник’, *chlódnica* ‘охладител; техн. радиатор’, *chlódnictwo* ‘хладилно дело’, *chlódnik* ‘разхладително питие; вид студена супа; охладителна пещ в стъкларската индустрия’ и др.

Праславянската лексема и производните от нея са с общославянско разпространение и са част от основния речников фонд на всички славянски езици. Производните в рамките на всеки език поотделно показват словообразователни сходства по отношение на използваните домашни словообразователни форманти, като с тях се назовават различни предмети и явления от действителността и бита, словообразователно мотивирани от ‘хлад’. Наред с общото за двата езика преносно значение ‘лишен от чувства, студен, равнодушен; сдържан, овладян’ в полския език наблюдаваме и други преносни значения, като ‘радвам се, веселя се, изпитвам удоволствие’, претърпяло семантичен преход през степен ‘прохладно ми е, чувствам се свеж’ и оттам ‘изпитвам удоволствие, радвам се, веселя се’. Интересно название е и пол. диал. *chlódna* ‘висока температура, треска’, мотивирано от *chlód* като един от симптомите, характерни за треската.

***cholpъ** ‘слуга, роб’, ‘слуга (въобще)’, ‘възрастен мъж (обикн. голям и силен)’; ***cholpъсь** умал.

Стб. **хлпъ** ‘роб, слуга, прислужник’.

Бълг. диал. *хләнец* ‘хлапе’.

Производни на българска почва: *хлпак* пренебр. ‘момче на десетина години, хлапе; (разг.) неопитен и неразумен млад мъж; негодник, дангалак, хъшлак’, *хланѐ* ‘малко момче или момиче под 10 години, дете; (пренебр.) млад, неопитен човек’, *хлпакшики*, *хлпакщина* неодобр., *хлпакетия* и *хлпакетии* мн. събир. разг. ‘деца, дечурлига; (пренебр.) млади неопитни момчета или мъже’, *хлпакешки*.

Пол. *chłop* ‘земделец, селянин’, остар. ‘наемен селски работник’, диал. още ‘ратай, чирак’ покрай общонар. ‘възрастен мъж; мъж, годеник’ и др.; *chłopiec* ‘момче; чирак’, стпол. *chłopiec* ‘млад човек’.

Производни на полска почва: *chłopaczek, chłopczyk* ‘момче, момченце’, *chłopaczysko, chłopczysko* ‘момчурляк’, *chłopak* ‘момче; чирак’, *chłopek* умал., *chłopię* ‘отрок, отроче, момченце’, *chłopięcy* ‘момчешки, хлапашки; детински’, *chłopisko* ‘прост селянин, селяк, селяндур’, *chłopka* ‘селянка’, *chłopski* ‘селски; прост, естествен; груб’, *chłopstwo* ‘селяни, селячество; простотия’.

В българския език се налагат производните формации, вкл. деминутивните, и то на основата на второто от реконструираниите праславянски значения с развой ‘мъж’ > ‘момче’, от което се развиват и вторичните пейоративни значения. Унаследената праславянска дума в полския език продължава предполагаганите праславянски значения. От една страна, първичното значение ‘слуга, роб’ търпи историческа трансформация (обусловена от обществено-икономическите промени) ‘слуга, роб’ > ‘ратай, чирак’ > ‘земделец, селянин’, а от друга страна, се налага другото по-общо значение. И в полския език се образуват вторично експресивни производни с деминутивни и аугментативни славянски суфикси, като някои от аугментативните формации са допълнително преосмислени и пейоративизирани.

***chorna** ‘храна, кърмилото’;

***chorniti** ***chornŏ**¹ южнослав. и полаб. ‘кърмя, храня’: ***chorniti se** ***chornŏ se** ‘храня се’;

***chorniti** ***chornŏ**² ‘пазя, вардя; скривам, крия; съхранявам, запазвам’, ***chorniti se** ***chornŏ se** ‘крися се, пазя се (търся скривалище); пазя се от нещо, предпазвам се’;

***chornidlo, chornitelj**

Бълг. *храна* ‘това, което се яде или пие за поддържане на организма; зърнени произведения като жито, царевица, ечемик и под.’; *храня* ‘давам храна; грижа се за издръжката на някого, издръжам, изхранвам; (нар.) отглеждам домашни птици, животни’, *храня се* ‘приемам, поглъщам храна; изкарвам прехраната си’; диал. *хранило* ‘храна’, диал. *хранител* ‘който храни’; стб. **хранити, хранѣ (сѣ)** ‘пазя (се), опазвам (се); спазвам, съблюдавам обичай, закон, заповед и под.’, бълг. книж. остар. и диал. *храня* ‘пазя, съхранявам’; стб. **хранило** ‘намордник, юзда’, стб. **хранитель** ‘пазач, пазител’, *хранител* книж. остар. ‘пазител, покровител’.

Производни на българска почва: диал. *хранѣч* ‘който храни някого’ и др. значения, диал. (агне) *хранѣче* ‘агне, което обичат и хранят отделно и по-добре’, *хранен, храненик* ‘чуждо момче, отглеждано от някого като свое’, диал. и ‘дете, закърмено от чужда, а не от родната си майка’, *храненица, хранениче*, диал. *хранило* ‘определение за войска (в нар. пес.)’, диал. *хранѣнци* ‘хранени коне (в нар. пес.)’, *хранѣлище* (стб. **хранилище**), *хранѣлка, хранѣтелен, хранѣтя* неодобр. ‘храня някого, поддържам го, без да заслужава’, диал. *хранѣкам се* ‘храня се, прехранвам се, преживявам както и да е’.

Пол. диал. *charna* ‘зоб, храна’, ‘паша за животни, сено, слама’, *charnia* също и ‘лоша паша’ и под.; *chronić chronię* (от XV в.) ‘пазя, охранявам; прикривам, запазвам’, диал. също ‘кривя, укривам’, *chronić się* ‘пазя се, кривя се’, диал. и ‘търся скривалище, кривя се’, ‘предпазвам се, страня, избягвам’; пол. *chroniciel* ‘пазител, защитник’, *chronidło* медиц. ‘приспособление, предпазващо кората на мозъка при трапанация’.

Производни на полска почва: диал. *charniasty* прилаг. ‘изобилстващ с трева’, ‘(за сено) дълго, израснало’.

Различията в представеното праславянско гнездо са свързани с налагането в общонародния български език (както и в останалите южнослав. езици) на първичното праславянско съществително **chorna* ‘храна, кърмилно’ (като заемка от иранските езици), съхранено иначе само в крайните полски диалекти. С пълна сила това се отнася и за производния от него глагол **chorniti* **chorn* ‘*ǝ*¹ ‘кърмя, храня’ > бълг. *хр̀аня*, с многобройни отглаголни производни от него. Вторично развилото се значение в праслав. **chorniti* **chorn* ‘*ǝ*² ‘пазя, вардя; скривам, кривя; съхранявам, запазвам’, засвидетелствано и в старобългарския език, е съхранено като книжовна остаряла лексема, както и на диалектно равнище, за разлика от полския език, където глаголят се налага в общонародния език именно с това вторично значение.

*chorbъrъ ‘характеризиращ се с физическа сила, силен, як; смел, безстрашен’;
*chorbrostъ, chorbrъsъ

Стб. *храбръ* ‘храбър, силен’; чсл. *храбрьць*; бълг. *хр̀абър* ‘смел, безстрашен’; *хр̀аброст*, *хр̀абрѐц*.

Пол. остар. и книж. *chrobry* ‘смел, безстрашен, мъжествен, юначен’; *chrobrosć* ‘храброст’.

Основната разлика между двата езика се състои в това, че следвайки книжовната традиция, българската дума се налага широко в общонародния език, за разлика от полския език, в който думата е с ограничена употреба както в книжовния език, така и в диалектите.

*chorogъ ***chorogъve** ‘хоругва, знаме, пряпорец’, южнослав. изтслав. ‘дървена дръжка на знаме; жезъл, скиптър’, умал. ***chorogvica**

Стб. *хоржгы -гъве* ‘жезъл, скиптър’; бълг. *хоругва* (чрез чсл.) ‘черковно знаме’, диал. *хоръгва*.

Производни на българска почва: диал. *хоругвица*, *хоруглица* ‘хоругва’, *хоругвичар* ‘който носи хоругвица’.

Пол. *chorągiew -gwi* ж. ‘хоругва, знаме (също и бойно), пряпорец’, стпол., остар. и диал. също и ‘военно подразделение’ и др.; *chorągiewica*.

Производни на полска почва: *chorągiewka* ‘малко знаменце, байраче (вкл. байраче ветропаказател); непостоянен, колеблив човек’, *chorąży* ‘знаменосец’.

Продължителят в български език запазва основното си значение, докато в полския език наблюдаваме и вторични преносни значения – метонимично (‘военно подразделение’) и метафорично (при умал. *chorągiewka*).

*chorpa : ***chorpъ** ‘неравност, неравна повърхност’, севслав. ‘замръзнала грапава и неравна земя, буца’;

*chorpavъ южнослав. и изтслав. ‘за неравна повърхност, грапава, остра’,

*chorpatъ

Бълг. диал. *xpàna* ‘дупка, локва, пътен ров’; диал. *xpànav* ‘който има храпи, грапав, неравен, на буци’, умал. *xpàница* и *xpàничка* ‘ямичка’.

Пол. диал. *chrapa* ‘замръзнала грапава и неравна земя, буца’, диал. *chrora* ‘замръзнала снежна кора’ и др., диал. *chrop* също; *chropawu* ‘грапав, неравен’, диал. *chropaty* също.

Производни на полска почва: *chrapawość*, *chropowacieć* ‘ставам грапав, неравен’, *chropowaczna* ‘качество на грапава повърхност; грапава, неравна повърхност’, *chropowaty* ‘грапав, неравен’, *chropowatość*, диал. *chropiały* ‘грапав, неравен’.

Основната праславянска лексема е съхранена само в диалектите на двата езика. За разлика от българския език, производното прилагателно се налага в общонародния полски език и влиза в по-нататъшни словообразователни отношения (като произвеждаща основа на глагол и съществителни имена).

*chotěti ***chotjъ** ‘искам, желая’ : ***chъtěti** **chъtjъ** също;

*chotъ ‘желание’ (с вторичен вариант ***chotъ**), ***chotъnъ** ‘охотлив, доброжелателен’ (с вторичен вариант ***chotъnъ**), ***chъtivъ** ‘жаден, алчен’

Стб. **хотѣти**, **хоѣѣ** и **хътѣти**, **хъѣѣ** ‘искам, желая’, **хотъ** ж. р. ‘желание, похотливост; любовник, любовница’; бълг. диал. *xôca* ‘искам, желая’, *xta* също, и съответно диал. *ѣа*.

Стпол. *chocieć* ‘искам, желая’, ‘склонен съм, имам намерение’, ‘мога’, пол. *chcieć* ‘искам, желая’; *chęć* ‘желание, намерение, склонност, удоволствие’, *chętny* ‘склонен, доброжелателен, разположен, услужлив’; *chciwy* ‘алчен, користолюбив, жаден’.

Производни на полска почва: *chętka* ‘желание, искане’, *chciwość*, *chciwiec* ‘лакомец, користолюбец’.

Дума от основния речников фонд, която в българския книжовен език е изтласкана от лексемата *искам* (от праслав. **jъskati*), като последната търпи семантичен развой в старобългарския език, където наред с изходното праславянско значение ‘търся, търся да намеря, стремя се да открия’ (с което глаголт е унаследен в останалите славянски езици, а в български основно в говорите) е засвидетелствано и днешното значение на глагола ‘искам, желая’. В българския книжовен език глаголт **chъtěti chъtjъ* остава да битува като частица за бъдеще време *ѣе* (след граматикализиране на този фонетичен облик на формата за трето лице в балканска езикова среда). А иначе следи от този основен праславянски глагол се откриват в днешното бълг. *nôxom* (от стб. **похотъ** ‘похот, страст, плътско желание’, девербатив от **похотѣти**, а то произв. от **хотѣти**). Сродните *охота*, *охотен* в книжовния български език са заемки от руски или са проникнали чрез черковнославянски (срв. БЕР 4, 985).

*chōdogь ‘разумен, мъдър’, ‘способен, годен’, ‘опитен, изпитан’

Чсл. **хѣдогь** ‘мъдър; образован’; стб. **хѣдожьннѣ** ‘(за Бога) творец, създател’, **хѣдожьство** ‘умение, изкуство; мъдрост, проникателност’, **хѣдожьствыѣ** ‘майсторско произведение, художество’; бълг. *художник*, диал. *хѣдѣжник*, *худѣжничка*, *худѣжнически*, *худѣжествен*, *худѣжественост*, *худѣжество* ‘умение да се създават художествени образи’, диал. ‘изкуство’.

Пол. остар. *chędogi* ‘чист, спретнат, порядъчен’, остар. и диал. ‘хубав, добър, изящен’, ‘който обича да се облича добре’, ‘състоятелен, заможен; добър, вкусен’, ‘изглеждащ здрав; способен, годен, пригоден’, ‘добър, честен, почтен; старателен, усърден; приличен’, диал. също ‘богат’ и др. под.

Производно в полски: *chędożycь* остар. ‘очиствам, въвеждам порядък’.

Първичното праславянско прилагателно, за което се приема, че е стара германска заемка в славянски, има продължение в полския език, където е претърпяло семантичен развой на основата на предполагаганото първично значение ‘способен, годен’. В български първичното прилагателно не е съхранено, но по книжовен път се налагат производни от него, образувани в старобългарския език. Бълг. *художник* се налага чрез черковнославянския език или е по-късна обратна заемка от руски.

*chrakati *chrakajō ‘храча, плюя’

Бълг. диал. *хрѣкам* ‘храча’, св. *хрѣкна*, *хрѣкнувам*, бълг. *хрѣча*.

Производни на българска почва: *хрѣчка*, диал. *храк* ‘хрѣчка’, *хракѣтина* също.

Пол. диал. *chrakać* ‘храча, плюя, покашлювам’.

Звукоподражателен праславянски глагол, който в полския език е съхранен само в диалектите.

*chrapati *chrap’ō : *chrapajō ‘издавам свистящи и хъркащи звукове по време на сън’, св. в. ***chrapnōti; *chrapēti *chrap’ō** севслав. също

Стб. *хрѣпати* ‘хъркам; спя дълбоко’; бълг. диал. *хрѣпам* ‘дишам тежко, като издавам дрезгави звуци; преграквам; хъркам’.

Производни на българска почва: диал. *хрѣпѣвица* ‘болест хрема’, *хрѣплив* ‘който е прегракнал и храпа’, *хрѣпѣсам (се)* и *хрѣпѣвам (се)*, *хрѣпѣсувам (се)* ‘удрям, блъскам, тряскам, хряскам, праскам’.

Пол. *chrapać* ‘хъркам (когато спя); спя дълбоко’, ‘хриптя, хъркам’, диал. и ‘пъхтя, пръхтя, дишам тежко (за животни, обикн. коне) и под.; пол. *chrapnąć* св. към *chrapać*, прен. ‘дремна си’, диал. също ‘кажа нещо с прегракнал, пресипнал глас’, ‘(за огън) засвистя’; стпол. и диал. *chrapieć* ‘хъркам (по време на сън)’, ‘прегракнал съм, хриптя’.

Производни на полска почва: *chrapa* обикн. в мн. ч. *chrapy* ‘ноздри’ и др. (вж. Бориш 2005, 67–68), *chrapka* ‘(остар.) апетит, желание (днес само в израза *Mieć chrapkę na coś*); скрит гняв, злоба’, *chrapliwy* ‘хриплив, дрезгав (за глас)’, диал. *chrapaki* ‘клони на дърво, растящо в гората’. Тук по всяка

вероятност трябва да се отнесат и диал. *chrap* ‘гъсталак върху влажно място, благо и влажно, благисто място’, *chrapięc*, *chrapięcina*, *chrapowina* ‘храсталак, буреняк, шубрак, гъсталак’.

И в двата езика се наблюдават производни с вторични значения, развили се на основата на по-общо значение ‘издавам характерни хрипливи или хрущящи звуци’ (бълг. диал. *xpaxòвица*, пол. диал. *chrapaki* и под.). В полски унаследеният глагол е развил и вторично преносно значение ‘спя дълбоко’, ‘дремна’, първото от което е засвидетелствано и в старобългарския език. Бълг. диал. *xpaxòсам* (*се*) и *xpaxòсвам* (*се*) са образувани със специфичния за български експресивен суфикс *-оса(м)*, който е от гръцки произход.

*chromъ ‘куц’, ‘недъгав, осакатен, по-къс (главно за крак)’;

*chromati *chromajо ‘куцам’, ***chroměti *chromějо** ‘окуцявам, осакатявам’;

*chromiti *chrom’о ‘осакатявам, правя накого куц’;

*chromostъ, *chromota, *chromъсь ‘куц, недъгав човек

Бълг. *xpom* ‘куц’, също и диал.; диал. *xpomyя* ‘куцам’.

Производни на българска почва: диал. *xpòmичък* умал., *xpòmла* ‘жена, която куца’, *xpòmльо* ‘човек, който куца’.

Пол. остар. и диал. *chromy* ‘куц’, ‘недъгав, сакат’; диал. *chromiec* ‘куц човек’; остар. и диал. *chromacъ* ‘куцам’, диал. също ‘немощен, слаб, болнав съм’, прен. ‘болнав съм, не съм в ред, имам слабости’, остар. и диал. *chromieć* ‘окуцявам’, ‘куц съм, куцам’, рядко остар. *chromić* ‘правя накого хром’; остар. *chromość* ‘осакатеност, недъгавост’, стпол. *chromota* ‘осакатеност, недъгавост’, пол. остар. *chromota* ‘осакатеност, недъгавост’.

И в двата езика думата и производните от нея са остарели или са разпространени в диалектите. Българският език не продължава праслав. **chromъсь*, но в диалектите са образувани други експресивни съществителни от гл. *xpomyя*, като *xpòmльо* и *xpòmла*.

*chrupъ! междум. за изразяване на звук от гризене, чупене, кършене на нещо твърдо;

*chrupati chrup’о : chrupajо : chrupěti chrup’о ‘издавам характерен звук при гризене, чупене, кършене на нещо’, св. в. **chrupeŋti**;

*chrukъjъ ‘хрупкав’

Бълг. *xpúпам* ‘късам и раздробявам със зъби, като издавам особен отсечен шум’, *xpúвам*, *xpúнна*, диал. и *xpúннувам*; бълг. диал. *xpúпко* ‘с хрупане’ (ПРОДД, 549).

Производни на българска почва: *xpúпкам* ‘хрупам леко, по малко’, *xpúпкав* ‘който хрущи, издава особен отсечен шум’, *xpуптjа* ‘(за добитък) ям, дъвча нещо, като го раздробявам с шум; (само 3 л.) издавам шум при натиск, чупене и под., хрущя’.

Пол. *chrup-chrup* междум.; *chrupacъ* ‘издавам характерен звук при гризене, чупене, кършене на нещо’, само несв. ‘гриза, ям нещо твърдо, при което се издава характерен звук’, диал. *chrupieć* ‘издавам характерен звук при чупене

на нещо и под. (главно за сняг); хрущя, трещя’, ‘гриза, ям нещо твърдо, което издава характерен звук’, *chrupnac* св. в. към *chrupać*; *chrupki* ‘хрустящ, хрупкав’.

Производни на полска почва: *chrupka* ‘вид фини, трошливи сладки (сладкиши)’, *chrupot* ‘звук при кършене, чупене на нещо’, *chrupotać* ‘издавам характерен звук при гризене, кършене, чупене на нещо, хрупам, хряскам’.

Съпоставителният материал представя пълно съответствие между двата езика по отношение на значенията на унаследените глаголни лексеми от това етимологично гнездо, като в полския език се пазят и двете паралелни имперфективни форми. В българския език са образувани вторични глаголни форми с експресивни суфикси *-к-*, *-т(я)*, а що се отнася до прилаг. *хру̀пкав*, то би могло да е вторично образувание от праслав. **chrupkjъjъ* или да е образувано в български от гл. *хру̀пкам*.

***chrъbъть**

Стб. **хръбъть** ‘гръб, плещи’; бълг. диал. *хръбет* ‘гръбнак, гръбначен стълб у животни; перата по гръба на риба’.

Пол. остар. *chrzebiet* ‘гръбнак, гръб’.

Диалектната българска форма е пряк продължител на унаследената старобългарска дума, докато книж. бълг. *хрѣбет* ‘гребен на планина’ е заемка от руски (предвид нехарактерния вокализъм в корена). Това вторично значение е засвидетелствано впрочем и в някои български диалекти (срв. *рѣбъѣт* ‘планински хребет’ от Севлиевско и *рбет* също, в югозападни говори). Сравни Керемидчиева (2012), която неоснователно, според нас, смята книж. *хрѣбет* ‘гребен на планина’ за мним русизъм в български.

chrъbъ м. : chrъba ж. ‘щърбина, щърбо място’, ‘ощърбен предмет’ (южнослав.).

Бълг. диал. *хърба* м., ж. диал. ‘слаб, мършав, кокалест и прегърбен човек’.

Производни на българска почва: диал. *хърбав* ‘нащърбен’, разг. ‘слаб, съсухрен и кокалест човек’, диал. *хърбел* ‘отчупено място на нещо остро, щърбел; ощърбено очукано гърне’, *хърбла* ‘която има хърбели, някакъв недостатък’, *хърбльо* ‘който има хърбели, някакъв недостатък’, *хърбелив* ‘който има хърбели’, *хърбен* ‘който причинява щета, загуба’.

Пол. *chaber* ‘раст. синчец, *Centaurea cyanus*’ (от по-ранно **charb*, вж. Бориш 2005, 55); диал. *charba* (*chabra*), *farba* също.

Съпоставката разкрива интересен развой на значението в двата езика. Българските диалекти чрез различни производни продължават първичното значение на думата, от което се развива и преносното значение ‘слаб, мършав, кокалест и прегърбен човек’. В полския език думата търпи вторичен метафоричен пренос (по формата на листата) за назоваване на растението.

*chrъkati *chrъčo : *chrъkajo ‘издавам хъркащи звукове, придружени с хрипове, храча’, ***chrъcati *chrъčo** ‘хриптя, хъркам’, ‘издавам звук по време на сън, хъркам’

Бълг. *хъркам* ‘издавам храптиви звукове при сън’, прен. ‘спя дълбоко’, диал. и *хрѣкна*, *хрѣкнувам* ‘хъркам; храча’, диал. *хрѣча* ‘хъркам насън’.

Производни на българска почва: диал. *хрѣкол* ‘храчка’, *хрѣкòлец*, *хрѣкòтина* също.

Пол. *charkać* ‘храча, плюя’, диал. ‘ръмжа (за куче)’, ‘грухтя (за свиня)’, ‘крещя (за човек)’, ‘ям нещо бързо, лакомо, лапам, плюскам’ и др. под., диал. *charkać się* ‘карам се, премирам се’, ‘хапят се (за кучета)’, ‘наям се, наплюскам се’ и др., пол. *charczec* ‘хриптя, хъркам’.

Звукоподражателният праславянски глагол е наследен и в двата езика, като на основата на първичното значение се развиват вторични преносни значения. В полските диалекти се наблюдава по-голямо разнообразие при семантичната деривация на изходния глагол.

chrtъ ‘ловно куче гонче, хрътка, *Canis leporarius*’; **chrtica** ‘самка хрътка’

Бълг. *хрът* ‘порода ловно куче с дълго тяло и тънки крака’, *хрътка*; диал. *хрѣтица* също.

Производни на българска почва: диал. *хрѣтиче* умал., *хрѣтѹлче* също.

Пол. *chart* ‘хрът’; *charcica* ‘хрътка’.

*chudъ ‘лош, жалък, мизерен, слаб, изнемощял’ > ‘слаб, мършав’; ‘беден, оскъден’, нареч. ***chudě** : ***chudo**;

*chuděti chudějō ‘провалям се, развалям се, пропадам, ставам нищожен; слабея, отслабвам’, ***chuditi *chud’o** ‘причинявам отслабване, измършавяване; отслабя, намаля силата на нещо’, св. в. ***chudnōti**;

*chudoba севслав. ‘слабост, мършавост’, ‘бедност’, ‘дребен добитък’

Бълг. диал. *худ* ‘лош’, само остар. и диал. *худо* ‘зле’, по-често сравнит. степен диал. *хѹдже*, *хѹге*, *хѹго* ‘по-зле, по-лошо’, диал. *хѹдя* ‘коря, укорявам, хуля’.

Пол. *chudy* ‘слаб, мършав’, остар. и диал. ‘беден, оскъден’, ‘лош, мизерен’; нареч. *chudo* диал. и ‘тънко, крехко’, ‘без тлъстини’; пол. *chudnōć* ‘слабея, мършавея’, ‘обеднявам, стигам до упадък’, диал. *chudzić* ‘слабея, мършавея; отслабвам, губя енергия’, остар. *chudzić* ‘измършавявам, гладувам’, ‘унищожавам, довеждам до нищета, недоимък’, диал. ‘измъквам нещо чрез измама’, ‘прахосвам пари’; пол. *chudoba* ‘бедност; беден имот’, по-старо ‘слабост’, диал. ‘имот, имущество, добитък’, ‘жив инвентар, добитък’, ‘бедни хора; бедняк’ и др.

Производни на полска почва: *chudawy* ‘слаб, хилав, мършав’, *chuderlak* ‘слаб, болнав, немощен човек’, *chuderlawy* ‘слаб, дребен, хилав, болнав’, *chudeusz* разг. шег. ‘слаб, хилав човек, слабак’, диал. *chudak*, *chudaczek* ‘(като израз на съчувствие) горкият, клетият!’, *chudobny* ‘беден, убог’, *chudopacholstwo* ‘беднотия, мизерия’, *chudziaczek* ‘слабушко; бедняк’, *chudziutki* ‘слабичък’, *chudziak* ‘(като израз на съчувствие) горкият, клетият, нещастният!’, диал. *chudziara*, *chudziarz* ‘убог, нещастен, сиромаш, бедняк’, *chudziac* ‘слабо, измършавяло животно (рядко за човек)’, *chudzielec* ‘слаб, отслабнал, изтощен човек’, диал. *chudzisz* ‘слаб, хилав човек, слабак’.

Един от случаите, в които праславянските лексеми са съхранени с всички свои значения основно в полския език, където имат широка фреквентност както в книжовния език, така и в диалектите. От продължителя на праслав. *chudъ в полския език се образуват множество производни с разнообразни субстантивиращи суфикси, като образуваните формации са обикновено експресивно натоварени. В диалектите на българския език се пази като реликтна форма праславянското прилагателно, както и каузативът *худя*, претърпял обаче семантичен пренос 'причинявам отслабване; отслабя, намаля силата на нещо' > 'коря, укорявам, хуля'.

*chvala 'изразяване на признание, благодарност; възхвала';

*chvalьнь 'достоеен за похвала, прослава'; *chvalьba 'изразяване на признание; възхвала', *chvalьбьнь, *chvalьсь/*chvalьса;

*chvaliti se **chval'о (se)* 'изразявам признание, похвала, хваля; славя, прославям'

Стб. *хвала* 'похвала; изтъкване на достойнства или заслуги на някого; възхвала, величаене', *хвалити* 'хваля, похвалям; славя, прославям, възхвалявам', *хвалити са* 'хваля се, възгордявам се, ставам надменен', *хвальнь* 'достоеен за похвала, прослава; славен, прославен'; бълг. *хвалѝ* 'изтъкване на достойнства или заслуги на някого, похвала; (като междум.) слава!', диал. и 'самохвалство'; *хвалѝя* 'изтъквам с одобрение достойнствата, качества, заслугите на някого или нещо; препоръчвам', диал. 'признавам добрините, които някой ми е направил, благодаря', *хвалѝ се* 'говоря с гордост за нещо свое или за свои достойнства и заслуги; самонадеяно разкривам намеренията си, заканвам се'; *хвалба* 'изтъкване на достойнства или заслуги на някого, хвалене, похвала; нескромно изтъкване на свои или чужди мними качества и заслуги', диал. 'самохвалство'; *хвалѝбен* 'който изразява хвала, похвала'.

Производни на българска почва: *хвалѝбствен* 'хвалебен', *хвалѝбствие* 'голяма тържествена похвала', *хвалител* книж. 'лице, което хвали', *хвалителка* книж.; *хвалипрѝцко* разг. 'самохвалко', *хвалипрѝцковицина* разг. 'самохвалство', *самохвалец* 'човек, който обича да се хвали', *самохвалка*, *самохвалство*, *самохвалко* разг., диал. *хвалбаджѝя* 'самохвалко', *хвалбаджѝйка*, *хвалипрѝдко*, *хвалипрѝдство*.

Пол. *chwala* 'хвала; чест, слава', диал. също и 'самохвалство' (РПД), като междум. за изразяване на благодарност *chwala!*; *chwalić* 'хваля; почитам; величая, славя', *chwalić się* 'хваля сам себе си'; пол. диал. *chwalba*, *chwałba* 'похвала', 'прехвалване, самохвалство, високомерие', *chwalebny* 'достоеен за похвала', остар. и диал. *chwalny* 'достоеен за похвала; похвален', диал. 'самохвалец'; ст-пол. *chwalca* 'съдия, арбитър', пол. *chwalca* 'почитател, поклонник'.

Производни на полска почва: разг. *chwalipięta*, диал. *chwalibur*, *chwaliburca*, *chwalibursa*, *chwalidupa*, *chwalipyta*, *chwalisz*, *chwalus*, *chwalek* всички със значение 'самохвалко'.

Праславянската лексема и по-голямата част от производните от нея думи

са наследени и в двата езика, като са се наложили в книжовните езици. Някои от реконструиранията производни не са засвидетелствани в българския език, а в полския са засвидетелствани само на диалектно равнище. В диалектите и на двата езика праслав. **chvala* е развило вторично експресивно значение ‘самохвалство’, вероятно на основата на натовареното с отрицателна конотация значение на възвратния глагол ‘хваля сам себе си’. И в двата езика се наблюдава широка словообразователна продуктивност на разговорни и диалектни експресивни образувания, свързани именно с това вторично значение. Сходствата при тези формации засягат използването и на двата словообразователни начина – деривация и композиция, а различията – словообразователната мотивация при сложните думи и използваните словообразователни средства: различни експресивно натоварени словообразователни форманти в българския (-ко, -джия) и в полския (-а, -са, -sa, -isz, -us, -ek).

*chvatati ‘хващам, улавям’, ***chvatiti (se)** ‘хвана (се), уловя (се)’

Стб. **хвѣтати** ‘хващам, улавям’, бълг. *хвѣщам, хвѣна*, диал. и *хвѣтам*, св. в. *хвѣта, хвѣна* и *хвѣнувам* ‘вземам (с ръка), сграбчвам, улавям; задържам, спирам с ръце нещо, което се движи; ловя, улавям (дивеч); хващам, залавям (преследван)’ и др. вторични и преносни значения, *хвѣщам се, хвѣна се* ‘хващам се, улавям се за нещо, за да се държа’ и др.

Производни на българска почва: диал. *хвѣт* ‘товар, колкото може да вземе човек с ръцете си, наръч; капан, клопка, клюса; мярка за дължина, дълга колкото ширината на ръка, когато стиска тояга’ и др., *хвѣтка* ‘количество, което може да се хване с дланта, да се стисне с пръстите на една ръка; (спорт.) ловък начин на хващане; (нар.) мярка за дължина колкото широчината на дланта’, диал. *хвѣтъо* експр. присмехулно за майстор с много занаяти.

Стпол. *chwatać, fatać* ‘хващам, улавям’, ‘улавям, похищавам’, пол. остар. *chwatać* ‘хващам, улавям’; стпол. *chwacić* ‘хвана, обхвана’, диал. ‘хвана, уловя’.

Един от случаите, в които праславянската лексема се е наложила широко в общобългарския език и диалектите с основното си значение, от което, разбира се, се развиват вторични значения. Що се отнася до полския език, лексемата е засвидетелствана в старополския език и в диалектите, но в книжовния език бива изместена от формата *chwytac (se)* ‘хващам (се), залавям (се)’, св. в. *chwycić (se)*, получена в резултат на контаминация между *chwatać* и *chytać (się)* (последното от праслав. ***chytati (se)**, вж. по-долу, с продължителители основно на диалектно равнище в полския език) (вж. Бориш 2005, 73). Производни от пол. *chwytac (se)* са *chwyt* ‘хващане, улавяне; хватка, похват’, *chwytacz, chwytak* като различни технически термини, *chwitny, chwitliwy* и др.

*chvoja/ *chvojъ ‘раст. хвойна, *Juniperus communis*’;

*chvojica, *chvojъka, *chvojънь(ъ), *chvojina

Бълг. *хвѣйна* ‘хвойна, *Juniperus communis*’, диал. *хвѣйна* ‘острите листа на бора, елата и др.’, *хуйна* ‘раст. хвойна’, *уйна*.

Пол. диал. *choja*, остар. *chwoja* ‘хвойново дърво, бор’, стпол. *choina*, *chojna* ‘листата на иглолистно дърво’, пол. *choina* ‘бор, *Pinus silvestris*’, ‘борова гора’, ‘листата на иглолистно дърво, клонки от такова дърво’, ‘бор’, диал. *chwoina*, *chojna* ‘ела; елова горичка; млада борова горичка; борова дървесина; борова гора; хвойна, бор’; диал. *choica* ‘бор; борче’, *chojca* ‘бор’; стпол. *chojka*, *chwojka* ‘вид хвойна, *Juniperus sabina* L.’, пол. диал. *chojka* ‘хвойново дърво, бор’.

Производни на полска почва: стпол. *chojnik* ‘хвойново дърво, бор’, пол. *choinka* ‘елха, коледно дръвче’, *chojak* ‘бор, смърч или друг вид иглолистно дърво’, *chojar* ‘бор, смърч или друг вид иглолистно дърво (обикновено старо и високо)’, *chojniak* ‘млада иглолистна горичка (обикн. борова)’.

Дума от основния речников фонд, която е очевидно с по-широко разпространение в полския език (предвид засвидетелстваните различни словообразователни варианти и по-късни производни от тях).

***chvorstь** ‘гъсталак, храсти’, ‘сухи клони’, южнослав. ‘дъб, *Quercus*’;

***chvorstьje** събир. ‘буреняк, гъсталак, шубрак, храсталак’, ‘сухи клони, отчупени от дърво’;

***chvorstīti** ***chvorst’ŕ** : ***chvorstěti** ***chvorstějo** запслав. ‘хрущя, шумоля’

Чсл. **хвръсть** ‘сух клон’, **хвръстие** събир. ‘сухи клони’; бълг. *храст* ‘растение с дребно дървенисто стъбло, обикн. с много разклонения’, срв. обаче и диал. (от Странджа) ‘висок дъб’.

Производни на българска почва: *храстàк* събир. рядко, *храсталак* събир., диал. ‘вършина, върхари, шума’, *храстов*, *храстовиден*, диал. *храстье* събир. ‘върхари, вършина, шума; раст. габър’, *храстѹца* ‘раст. *Carpinus duinesis*, габър’. Тук вероятно и диал. *храски* ‘малки незозрели зелчета, паберки зеле по градината’, за което срв. пол. диал. значение ‘млади зелеви листа’.

Пол. *chrost* : *chróst* (от началото на XX в. се записва *chrust*) ‘сухи клони, отчупени от дърво’, ‘гъсталак, буреняк, шубрак’, остар. и диал. ‘жилави клонки, подходящи за плетене, обикн. ракета’, диал. ‘млади зелеви листа’; пол. остар. *chroście* ‘гъсти клони, гъсталак, шубрак’, диал. *chruście*, *chroście*, *chraście* ‘сухи малки клони; материал за изработване на метли’, ‘свежи клони с листата’, ‘гъсталак, буреняк’; пол. остар. и диал. *chrościć* ‘шумя, шумоля’, пол. *chruścić* ‘издавам хрущящ звук при кършене, чупене и под.’, диал. *chróstać*, *chrustać* ‘шумоля, гриза (за мишки)’ и др.

Производни на полска почва: *chrustowy* ‘който се отнася до сухи клони; изработен от сухи клони, пръчки’, *chruściany* ‘изработен от сухи клони, пръчки’, *chruśniak* ‘храсталак, шубрак, буреняк; плет от сухи клони, пръчки’, диал. *chróscina* ‘сухи клони, храсталак, шубрак’, *chróstniak*, *chróśniak* ‘горичка с храсталак, шубрак’.

Дума от основния речников фонд, наследена и в двата езика, вкл. събирателната форма. На по-късен етап от самостоятелния развой на двата езика се образуват и други събирателни форми – в българския с наставка *-ак* (от пра-

слав. *-akъ*), в полския – с наставка *-ina* (от праслав. *-ina*). Би могло да се допусне събирателно значение и за полския суфикс *-(n)iak* в *chruśniak* ‘храсталак, шубрак, буреняк’, макар че в *chruśniak* ‘плет от сухи клони, пръчки’ и диал. *chrótniak, chrósniak* ‘горичка с храсталак, шубрак’ той трябва да се определи като атрибутивен [от незасвидетелствана адективна основа *chrótn-, chrósn-, chruśn-* или от същ. *chróst, chrust* и вторичен суфикс *-niak*, сегментиран от деадективни формации, срв. *chojniak* ‘млада иглолистна горичка (обикн. борова)’, вж. по-горе] (за праслав. суфикс *-akъ, -jakъ* вж. Славски 1974, 89–90). Полският език наследява и производния праславянски глагол. На основата на семантичен паралелизъм между пол. диал. *chróst* ‘млади зелени листа’ и бълг. диал. *xpàски* ‘малки незрели зелчета, паберки зеле по градината’ отнасяме българската дума към това етимологично гнездо.

*chy-chy-chy! междум. за изразяване на смях, обикн. тих, приглушен или пък на висок глас;

*chychotati (se) *chychotajo (se) : *chychot’o (se) ‘смея се, обикн. с приглушен смях’;

*chychotъ ‘смях, обикн. приглушен’

Бълг. *хи-хи, хи-хи-хи!* също.

Производно в български е глаголът *хихикам (се)* ‘смея се тихо и сдържано’.

Пол. *chi! chi!* също; *chichotać* ‘смея се с тих, приглушен смят, смея се нервно или злобно’, *chychotać się* ‘смея се’, диал. и *chichotać się* ‘смея се, присмивам се’; *chichot* ‘тих, приглушен смях’, диал. също и ‘силен, гърмящ смях’.

Българският език не наследява производния звукоподражателен глагол и съответно девербатива от него, изтласкани вероятно от *кикотя се* и *кикот* (срв. БЕР 2, 359), паралелни формации, продължаващи вариантен праславянски звукоподражателен корен. Глаголът *хихикам (се)* е образуван на българска почва с експресивен суфикс *-к(ам)*.

*chyľ(jъ) ‘наклонен’, ‘слаб’, ‘лош’;

*chyliti *chyl’o ‘огъвам, накланям, навеждам надолу, към земята’, **chyliti se** ‘накланям се, превивам се, огъвам се’; ***chyl’ati (se)**

Бълг. *хил* ‘(рядко) хилав; (нар.) (за бивол) който има полегнали назад рога’; *хиля се* разг. неодобр. ‘смея се тихо или безгласно, с полуотворена уста’.

Производни на българска почва: *хилав* ‘който е много слаб физически, нездрав, неразвит’, *хилавост*, диал. *хилен* ‘натъжен, наскърбен, унил, навъсен’, *хилно* нареч, *хилом* нареч.

Пол. диал. рядко *chyľu* ‘гъвкав, огъващ се, тънък, слаб’, ‘наклонен, гърбав’; *chylic się* ‘накланям (се), навеждам (се); превивам (се), огъвам (се); склонявам (се)’; стпол. *chylac się* ‘свеждам се, скланям се, отпускам се, падам’, пол. диал. *chyłać* ‘свеждам, скланям, навеждам, накланям’.

Производни на полска почва: *chyłkiem* нареч., *chyłomierz* техн. термин.

Българският материал представя интересен семантичен развой на праславянските лексеми. От една страна, наблюдаваме производното *хилав* ‘който е много слаб физически, нездрав, неразвит’ и преносното значение на диалектния вариант *хилен* ‘натъжен, наскърбен, унил, навъсен’, развило се вероятно от първично ‘който е с изкривена физиономия, набръчкан, навъсен’, а от друга страна, *хиля се* разг. неодобр. ‘смея се тихо или безгласно, с полуотворена уста’. За последния глагол би могло да се предположи, че е от звукоподражателен произход, но в резултат на съпоставката с полския и останалия славянски материал става ясно, че мотивацията на думата е друга, а именно ‘смея се безгласно, като си кривя лицето, гримаснича’.

***chyrgъ** ‘който често боледува, болнав, слаб, немощен’;

***chyрати** ***chyrajo** ‘боледувам, ставам слаб, немощен’, ***chyre̋ti** ***chyrő** ‘боледувам, отслабвам, слабея, съсипвам се’;

***chyra** ‘болнавост, болест, слабост’, ‘(за човек) болен, болнав, слаб’

Бълг. диал. *хирѐя* ‘слабея, линея, крея’; вероятно тук и *хѐра* ‘нечистотия по тялото на човека от засъхнала прах и пот’ (БТР).

Производни в българския език: диал. *хирѐсвам*, *хирѐсувам* и *хирѐсам* ‘слабея, линея, не вирея’, срв. и диал. *захирѐя* ‘започна да слабея, линея, крея’, от което съответно *захирѐк* ‘(за човек, добитък или дърво), който линея, слабее’, *захирѐче* също.

Пол. диал. *chyrać* ‘боледувам, слабея’, диал. рядко *chyrzeć* ‘боледувам’, *cherać* ‘боледувам, слабея’, *cherać się* ‘кашлям’ (очевидно вторична форма от *chyrać*); диал. *chera* ‘болест: заразна болест, дизентерия, лека болест’, също и ‘кашлица, задух, астма’, ‘вроден недъг’, ‘слаб, болнав и отпаднал човек’, както и ‘стар и негоден кон, крава’, рядко *chyra* м. р. ‘жалко съществуване, нужда; болест’.

Производни в полския език: диал. *cherla*, *chyrla* ‘болнав човек’, ‘зла свиня’, *cherak* ‘слаб, беден, мизерен човек’, както и прилаг. *chyorny* (: *chorny*) ‘болен, болнав, отпаднал’; от диал. *cherla*, *chyrla*, произв. със суф. *-la* от *cherać*, *chyrać*, е образуван днешният общополски глагол *cherlać* ‘боледувам, слабея, ставам недъгав, немощен’ и произв. от него *cherlak* ‘слаб, хилав, немощен, нещастен човек’, *cherlawy* ‘хилав, немощен, слаб, болнав’ (вж. Бориш 2005, 58).

Праславянското прилагателно и производните от него глаголи и съществително име и в двата езика са съхранени основно в диалектите. Книжовният полски глагол *cherlać* е възникнал по-късно (от XVII в.), в епохата на самостоятелен развой, на основата на диалектни новообразувания от първичните унаследени праславянски форми. На българска диалектна почва са образувани вторично с наст. *-яс(вам)* (от гръцки произход) *хирѐсвам*, *хирѐсувам* и *хирѐсам*. Те са най-вероятно отименни производни от унаследеното *хѐра* с първично значение ‘болнавост, болест, слабост’.

***chytati (se)** ‘хващам (се), ловя, улавям (се)’, ***chytiti (se)** ‘хвана (се), уловя (се)’

Чсл. **хѣтати**, **хѣтити** ‘хващам, улавям’; бълг. диал. *хѣтам* ‘бързам’, бълг. диал. *хѣтя се* ‘пристъпвам горделиво, перча се’ (?) (РРОДД, 547).

Към това гнездо трябва да се отнесат стб. **хѣщѣньє** ‘грабеж, похищение; (прен.) злина’, **хѣщѣнникъ** ‘хищник’, продължени в бълг. остар. книж. *хѣщєне* (РРОДД), *хѣщѣник* и производните от последното *хѣщѣница*, *хѣщѣнически*, *хѣщѣничество*. И още: *хѣщєн*, остар. и диал. *хѣща* ‘плячка’, както и префигираны производни, като: *похитѣ*, *похитѣвам*, *похищѣвам* (стб. **похѣтати** ‘(за нечист дух) обхващам, обземам’, **похѣтити** ‘похитя, хвана, заловя, грабна’).

Пол. диал. *chytać* ‘хващам, улавям, вземам набързо; хващам, грабвам, задържам’, ‘разбирам, схващам’, ‘завладявам, обхващам (напр. за болест)’ и др., св. в. *chycić*, стпол. (от XV в.) *chycić się* ‘уловя, хвана’.

И в двата езика праславянските лексеми нямат преки продължители в книжовния и общонародния език, но както се вижда, те се пазят в диалектите, като пол. диал. *chytać*, *chycić* продължава праславянското значение ‘хващам, улавям, вземам’, докато бълг. диал. *хѣтам* ‘бързам’ е резултат от семантична деривация, която се наблюдава и в другите южнославянски езици (т.е. би могло да се предположи праславянско диалектно значение ‘бързам’). За връзката между значения ‘хващам, улавям’ и ‘бързам’ вж. Тодоров (1995). В резултат на семантична деривация е получено вероятно и значението на *хѣтя се* ‘пристъпвам горделиво, перча се’, макар че семантичният развой не е съвсем ясен. Първичното праславянско значение ‘хващам, улавям’ се пази в приведените български производни, които водят началото си от старобългарския език и се налагат в общонародния език по книжовен път. Наложилото се в общонародния полски език *chwytać* (*się*) ‘хващам (се), залавям (се)’, св. в. *chwycić* (*się*) е получено в резултат на контаминация между *chytać* и *chwatać* (вж. по-горе ***chvatati** ‘хващам, улавям’).

*chytrъ ‘бърз, пѣргав, чеврѣст, срѣчен, ловѣк, похвѣтен’, ‘бърз, пѣргав, жив, похвѣтен, ловѣк, опитен, умел’, ‘хитѣр, лукав, коварен’;

*chytrostъ, ***chytrъсь**, праслав. диал. ***chytrina**;

*chytriti (*się*)

Производно прилагателно в праславянски с рядѣк суф. *-rъ* от ***chytati**, ***chytiti**. Първичното значение е ‘бързо хващѣщ, срѣчен, ловѣк’, откъдето ‘изкусен, опитен, умел, изобрѣтателен, труден’.

Стб. **хѣтръ** ‘изкусен, умел, опитен’, бълг. *хѣтѣр* ‘който е умен и лукав, който мѣчно се мами, лѣже; който изразява измама, склонност към измама; който съдѣржа измама, лукавство; (нар.) умен, разумен’, диал. още ‘изкусен, умен, мѣдѣр, майсторски’; стб. **хѣтростъ** ‘умение, изкуство; проникателност, прозорливост, проникновение’, бълг. *хѣтрост* ‘качество на хитѣр; проява на хитѣр човек или животно, нещо измислено хитро’; стб. **хѣтрѣць** ‘човек, който притежава умение да извършва някаква работа; философ, мислител’, бълг. *хѣтрѣцъ* ‘хитрець’; чсл. **хѣтрина**, бълг. *хѣтринѣ* ‘качество на хитѣр; проява на хитѣр човек’; чсл. **хѣтрити**, бълг. обл. *хѣтѣря* ‘подвеждам, спечелвам някого с хитрост, мамя, увеличав, лаская’.

Производни на българска почва: *хитрѐя* ‘ставам хитър и умен’, *хитрѹша* разг. ‘хитра, дяволита жена или хитро женско животно’, *хитрѹвам* ‘служба си с хитрост, старая се да измамя, да заблудя някого’, *хитроѹмен*, диал. *хитрав*, *хитрьо*, нареч. *хитриньом* ‘с хитрост’, *хитрѹца* ‘хитра жена’, нареч. *хитром*, *хитротà*, *хитрòцина* ‘хитрина’, *хитрѹня* ‘хитра жена’; глаголът *хитря* е разпространен в общонародния език предимно чрез префигиранни глаголни производни, като: *изхитрям (се)*, *изхитрявам (се)*, *изхитря (се)*, *надхитрям (се)*, *надхитря (се)*.

Пол. *chytry* ‘хитър, лукав, коварен; алчен’, стпол. и днес диал. ‘мъдър, умен, разсъдлив, прозорлив’, ‘учен, усложнен’, стпол. рядко също ‘жаден за печалба’, диал. ‘остроумен, шеговит’, ‘завистлив’, ‘бърз’, ‘работлив, жаден за работа’ и др.; пол. *chytróść* ‘хитрост, коварство’, диал. и ‘доброжелателност, благосклонност, услужливост; алчност, користолюбие’; стпол. *chytrzec* ‘хитрец’, остар. *chytrzec* ‘хитрец; разсъдлив човек’; пол. *chytryć* ‘хитря; (рядко) хитрея, дяволувам, извличам полза, скъпя се’.

Производни на полска почва: *chytrus* разг. ‘хитър, лукав, коварен човек; алчен човек, користолюбец’, диал. *chytreusz* ‘хитрец, лукав човек’, *chytróś* ‘лакомец, алчен човек, користолюбец’.

При съпоставката на материала е очевидно сходството между двата езика в семантичния развой на думата. От значение ‘изкусен, опитен, умен’ и производното от него значение ‘умен, мъдър, разсъдлив, прозорлив’ (развили се от първично ‘сръчен, ловък, похватен’), регистрирани в историята на двата езика и в диалектите, се развива преносното значение (с пейоративен заряд) ‘хитър, лукав, коварен’ (възстановено като вторично и за праславянския език-основа, макар че то би могло да е резултат от по-нататъшен идентичен развой в историята на отделните езици). На основата на това значение възникват и преобладаващите производни формации (със суфикси *-ѹша*, *-’о*, *-ѹня* в български и *-us*, *-eusz*, *-oś* в полски). В полския език се наблюдава и последващ семантичен развой с експресивен детериоративен заряд в посока ‘алчен, лаком, користолюбив’, от което и диал. ‘завистлив’, от една страна, както и мелиоративното диал. ‘остроумен, шеговит’ или ‘работлив, жаден за работа’, от друга страна. В полския език наблюдаваме и интересен случай на енантисемия в диалектното значение ‘доброжелателност, благосклонност, услужливост’, развило се по всяка вероятност от противоположното ‘алчност, користолюбие’.

***chysь chysa** (юслав.): ***chyša** (запслав. и юслав., със следи в изтслав.), ***chyзь** : ***chyžь** (запслав., със следи в изтслав.): ***chyza** юслав. : ***chyža** ‘селска къща, обикн. бедна’, ‘временно убежище, заслон, колиба’, също за различни стопански помещения: пристройка, заслон, навес, сайвант и под.; ***chyžina**

Стб. **хызь** ‘малък дом, хижа, къщичка’, **хыžина** ‘малък дом, хижа, къщичка’, **хыжа** ‘килия’, бълг. *хѹжа* ‘малка схлупена къщичка, колиба; къща – подслон за туристи в ненаселено планинско място’, диал. ‘малка селска

къщичка, по-често в земята’; диал. *хѹжина* ‘слаба временна постройка в двор, навес, сушина, сайвант’ (Тетевен).

Пол. диал. (силез.) *chysza* = *chyža*, стпол. (XVI–XVII в.) *chyz* ‘беден дом, предимно селски’, диал. рядко, стпол. *chyžь* рядко, диал. *chyž* м. и ж. ‘селска къща (и с двор)’, *chyža* също и ‘стара, бедна къща’, често ‘стая, обикн. лоша’ и др. под.; пол. диал. *chyżyna*, *chyżyna* ‘землянка, жилище, издълбано в земята’.

В историята на двата езика се наблюдава вариантност на формите, водеща своето начало още от праславянски и ненамерила досега удовлетворително обяснение (едно от обясненията е свързано с чуждия произход на думата, която се смята за германска заемка в славянски). И в двата езика обаче се налагат вариантите **chyžь* : **chyža*, за които се предполага, че са вторични. Предполагаме, че по вътрешноезикови системно-структурни причини (думата се явява синоним на пол. *chalupa*, *chata*, от праслав. **chalupa*, **chata*, вж. по-долу, без продължители в българския език) полската дума се пази основно в диалектите. В българския език думата търпи допълнителен семантичен развой (‘подслон за туристи в ненаселено планинско място’) в книжовния език и именно с това вторично значение е широко разпространена в общонародния език.

2.2. Праславянски лексеми, съхранени само в българския език

*charati с продължители основно в южнославянските езици.

Бълг. диал. *хѹрам* ‘обикалям, кръстосвам, безпокоя’

*choliti ***chol’o** южнослав. и изтслав. ‘остъргвам, изстъргвам; мия; стрижа’, ‘грижа се, безпокоя се, старая се’, ***choliti se** ‘грижа се, безпокоя се, старая се’;

*chol’o южнослав. ‘обгрижен, откърмен, отгледан’, ‘капризен’, ‘дързък, надменен’

Привеждаме този пример като илюстрация на случаите, когато основната праславянска лексема е засвидетелствана само в единия език, но не като пряк продължител, а като производно, възникнало на българска почва от съответно праславянско производно от изходната праславянска дума. В конкретния случай праслав. **choliti* намира продължение в бълг. *охѹлен* ‘който живее в изобилие, заможен, богат; който е изпълнен с охолство, доволство’, което е от диал. *охол* също, продължител на праслав. диал. (южнослав.) **obchol’o*, производно от **obcholiti*, образувано от *ob-* и **choliti* (вж. ЭССЯ 27, 77–78, срв. и БЕР 4, 684).

*chula южнослав. и изтслав. ‘клевета, обвинение; богохулство’;

*chuliti ***chul’o** южнослав. и изтслав. ‘крещя, викам, мъмря, хокам; присмивам се, укорявам, порицавам’, ‘поруавам, позоря, посрамвам, оклеветявам’, ‘проклинам, пожелавам зло на някого, гавря се’

Стб. **хоџла** ‘клевета, хула; богохулство, светотатство, осквернение; ерес, вероотстъпничество, секта’, **хоџлнѣ** ‘хуля, клевета, сквернословя; говоря грубо, ругая’; бълг. *хула* ‘груба словесна нападка, злословие’, диал. *хулà* ‘лошо говорене за някого, хулене, корене’; *хуля* ‘изричам, говоря хули, ругателства; нападам някого с хули, ругая’.

Производни на българска почва: *хулен*, *хулител* ‘човек, който говори, отправя хули’, *хулителка*, *хулителски*, *хулителство*, *хулник* рядко ‘хулител’.

Очевидно става въпрос за диалектни праславянски думи, разпространени основно в южнославянските и източнославянските езици (най-вече по книжовен път чрез богослужебната литература).

*chvьrkati ***chvьrkaĵo** : ***chvьrĉo** южнослав.

Бълг. старо *фрѣкам* ‘хвърча’, *фрѣкна* (Тихонр. дамаскин от XVII в.), бълг. *хвѣрчà*, *хвѣркам* ‘движа се из въздуха, като размахвам крила, летя; (прен.) движа се с голяма бързина и др.’, *хвѣкна*, *хвѣквам*.

Производни на българска почва: *хвѣркàт*, *хвѣрковàт*, *хвѣрчàщ*, *хвѣрчешкàта*, *хвѣрчешкòм*, *хвѣрчìло*.

*chvьrliti/***chvьrl'ati** южнослав. и чеш./словаш.

Бълг. старо *фрѣлям* ‘хвърлям, мятам нещо или някого, запращам някъде’, *фрѣля* (Тихонр. дамаскин от XVII в.), бълг. *хвѣрля*, *хвѣрлям* ‘със замах отпращам нещо в някаква посока, което съм държал в ръка, мятам; (разг.) освобождавам се от нещо, което нося, махам; (прен.) изоставям, отказвам се от някакво занимание, професия и др.’, *хвѣрля се*, *хвѣрлям се* ‘спускам се с устрем в някакв посока, устремявам се; скачам, подскачам (за кон и др.); (прен.) впускам се в дейно участие в нещо’.

Производни на българска почва: нар. *хвѣргам* (*се*), *хвѣрлей*.

Последните два глагола, които са от звукоподражателен произход, са възникнали очевидно в рамките на южнославянските диалекти. По всяка вероятност те са от един произход, като значението им се е развило паралелно в две посоки.

2.3. Праславянски лексеми, съхранени само в полския език

*chalupa диал. (зап. и зап. юслав.) ‘примитивно жилище’, ‘колиба, колибка, сайвант, навес’

Пол. (от XV в.) *chalupa* ‘бедно жилище; селска къща’, диал. и ‘стая’ и под.

Производни: *chalupnictwo* ‘дребно домашно производство, ръчно производство’, *chalupniczy* ‘домашен, дребнозанаятчийски’, *chalupnik* ‘занаятчия, домашен дребен производител; безимотен селянин’.

*chata диал. (севслав.) ‘примитивно помещение за живеене’, ‘примитивна жилищна постройка’

Пол. *chata* ‘неголяма селска къща (дървена или лепена с глина, покрита най-често със слама или шиндри – дървени дъсчици)’.

***chava** диал. (севслав.) ‘клон, обикн. сух’

Пол. диал. *xava* ‘сух клон, полуизсъхнал млад филиз на дърво’, ‘дебел клон, предимно сух’.

***chlamati** ***chlamajō** ‘издавам силен шум при ядене’

Пол. диал. *chlamstać* ‘лакомо и шумно ям течна храна’, пол. диал. *chlamolec* ‘лакомо ям’, *chlamolić* също (допълнително оформени с експресивни суфикси *-ol*, *-st*), св. в. *chlamnqć* ‘стисна с муцуна малко трева или слама’.

***chmura** запслав. ‘носец се във въздуха облак, мъгла’, ‘мъгла, облак от нещо; мрак, тъмнина’, ‘голямо количество, множество’, ‘състояние на тъга, угнетеност’; ***chmurъль** севслав. ‘покрит с облаци, неблагоприятен, лош; мрачен, тъмен’, ‘мрачен, тъжен, навъсен, страшен’;

***chmuriti** ***chmur’o** ‘става мрачен, тъмен (за време)’, ‘покривам се с облаци, заоблачава се’, ‘правя тъжен, навъсен, посърнал’, ***chmuriti se** : ***chmuritъ se** ‘(за небе) покрива се с облаци’, прен. ‘ставам мрачен, навъсен, посърнал’

Пол. *chmura* ‘облак’, ‘мъгла, облак от нещо’, ‘голямо количество, множество’; *chmurny* ‘покрит с облаци, лош; мъглив, дъждовен’, ‘подобен на облак’, прен. ‘мрачен, навъсен, тъжен’ и под.; *chmurzyć* ‘покривам се с облаци, заоблачавам се’, ‘помрачавам; навъсвам (чело, вежди)’, *chmurzyć się*; също и диал. *chmurać się* ‘покривам се с облаци’, ‘каня се да заплача’, ‘(за човек) гневя се, ядосвам се’.

***chopiti chop’o** диал. (севслав.) ‘взема нещо с бързо движение на ръката, хвана, грабна, уловя’

Стпол. *chopić się* ‘уловя се, хвана се, обгърна’, остар. и диал. *chopić* ‘хващам, сграбчвам, улавям, грабвам’, ‘събирам, струпвам’, ‘удрям, улучвам’.

***chvějati** ***chvějō** запслав. ‘люлея, клатя, раздвижвам, разтрисам’, **chvějati se** ‘люлея се, раздвижвам се’

Пол. *chwiać*, диал. и *chwiejać* ‘раздвижвам, накланям в различни посоки; огъвам, клатя, люшкам’, *chwiać się* ‘движи се, раздвижвам се, люшкам се, клатя се (за дървета, клони)’, прен. ‘колебая се’, ‘непостоянен съм’.

***chvorъ** севслав. ‘болен’;

***chvoroba** севслав. ‘болест’, ***chvorostъ** севслав. също;

***chvorēti** ***chvorějō** севслав. ‘боледувам, безсилен съм’

Пол. *chory* ‘засегнат от болест’, също ‘нездрав, болен, слаб’, прен. ‘грешен, слаб, лош’, диал. също ‘лош, развален; повреден, похабен, прогнил’.

‘(за хляб или брашно) тъмен, лошо качество’, *chora* ж. р. ‘родилка’, *chore* ср. р. ‘болно място, рана’; остар. и диал. *chorzeć* ‘боледувам, страдам’ = *chorować*; пол. *choroba* ‘болест; (прен.) лош, зъл човек’, ‘немощ, слабост’, използвано често в клетви евфемистично вм. *cholera* и под. като название на различни болести (треска, жълтеница, тиф и под.) в диалектите; остар. и диал. *chorość* ‘болест’, диал. също ‘епилепсия’.

***chyba**¹ севслав. ‘неулучване в съответното място, грешка; заблуда’, ‘недостатък, дефект, повреда’, ‘съмнение, несигурност, непостоянство’,

***chyba**² запслав. в граматична функция за изразяване на модалност и като съюз;

***chybati** ***chybajō** прех. ‘люлея, клатя, раздвижвам’, ‘неочаквано хвърлям, мятам’, непрех. ‘бързо бягам’, ***chybati se**; ***chybiti** ***chyb’o** севслав. ‘отклоня се от съответната посока, завия, пропусна, не улуча; сгреща’ ‘допусна грешка’,

***chybiti se**; св. в. ***chybnōti** ***chybnō** севслав. ‘залюляя, заклатя’, ‘не улуча’, ***chybnōti se**

***chybъ** севслав. ‘нещо клатещо се, огъващо се: козина на животински гръб, стряха на покрив’;

***chybъкъ** севслав. ‘еластичен, огъващ се, жилив’, ‘ловък, пъргав, бърз’

Пол. *chyba* остар. и диал. ‘недостатък, дефект, повреда; грешка, остар. също ‘съмнение, несигурност’, ‘неулучване, несполучлив удар (в игра)’, в диал. оттам ‘загуба, вреда, ущърб, неправда’, ‘измама, хитрост’; *chyba* като модална дума и съюз ‘може би; със сигурност, единствено, само’, ‘освен, освен ако’; *chybać* рядко и диал. ‘клатя, люлея, раздвижвам’, диал. ‘хвърлям, мятам; подхвърлям, подмятам’, ‘вървя бързо, бягам, затичвам се’, ‘скачам’, стпол. и диал. *chybać się*, *chybić* ‘не улуча в целта’, *chybić się* рядко ‘не улуча’, *chybnąć* прех. ‘раздвижа, разклатя, разлюлея’, диал. ‘скоча’, ‘стъпя накриво’, *chybnąć się*; *chybki* разг. ‘бърз, пъргав, чевръст’, ‘гъвкав, еластичен, огъващ се’.

2.4. Праславянски лексеми, несъхранени и в двата езика

В изследвания фрагмент от лексикона се откриват, макар и по-рядко, и такива праславянски лексеми (включени в Краковския и/или Московския праславянски речник), които на този етап нямат засвидетелствани продължителители в двата езика. Отделянето обаче на специална група с праславянските лексеми, несъхранени и в двата езика, би имало твърде условен характер по различни причини. Някои от лексемите, като: ***chalępa** ‘киша, лапавица’, прен. ‘свада, караница, кавга’, ‘беда, нещастие’, ***cholъka** ‘издадена, изпъкнала част от тялото, предимно при животни’⁹ и др. са

⁹ Бълг. *хълка*, употребявано като специализиран термин за издадена, изпъкнала част от тялото на животни (предимно коне, но също и крави, кучета и др.), е заемка от руски.

праславянски диалектизми (възстановени въз основа на източнославянски езиков материал) без общоприета и/или неясна етимология, което прави тяхното отнасяне към съответни праславянски етимологични гнезда твърде несигурно. Други праславянски лексеми, като например **chvyzati* **chvyzajǫ* : (**chvezati*) ‘извършвам неочаквани бързи движения; ритам (за кон)’, са от звукоподражателен произход и тяхното възстановяване въз основа на диалектен материал от два езика (в случая въз основа на вариантни облици в хърватски и украински) е твърде хипотетично, тъй като те биха могли да са възникнали независимо в отделните езици. При случаи на производни от основни праславянски лексеми като **chodul’a* ‘приспособление, улесняващо ходенето; цървул; патерица’ (експресивно образуване със суфикс *-ul’a*, производно от праслав. **choditi* **chod’ǫ*) и под. не би могло еднозначно да се реши дали става въпрос за праславянско образуване (вж. по този повод Славски 1974, 110), или за типологично сходство между отделните славянски езици, свързано с възникване на паралелно експресивно новообразуване в рамките на всеки език поотделно. Това от своя страна е свързано и с проблема за вътрешнославянското заемане на диалектно равнище. Невинаги еднозначно може да се реши дали наличието на подобно съответствие в някой от езиците е самостоятелно образуване, или заемка от съседен друг славянски език/диалект (срв. напр. пол. диал. *chodulka* умал. ‘цървул; детска проходилка’, за което се смята, че е заемка от белоруски).

3. В резултат на историко-типологичния анализ могат да се направят някои **по-общии изводи**.

На първо място, смятаме, че включването и на диалектен материал в историко-типологичното изследване представя една по-различна картина по отношение на съхранеността на праславянския фонд в лексикалните системи на двата езика. Резултатите от изследването показват, че при този подход преобладават случаите на съхранение на праславянските единици (основни и производни от тях) и в двата езика. Силно впечатление прави, че разглежданият фрагмент от речниковия състав обхваща както лексика от основния речников фонд на езиците (при който общността между славянските езици по принцип е голяма – продължителите на думи, като: **chmara*, **chodъ*, **choditi*, **choldъ*, **chorna*, **chotěti/chъtěti*, **chvala*, **chvatati*, **chvojina*, **chvorstъ*, **chrbъtъ*), така и друга лексика, която остава извън него и е експресивно натоварена. От етимологична гледна точка е от значение и това, че славянският съпоставителен материал позволява да бъдат реконструирани в този фрагмент от речниковия състав редица звукоподражателни глаголи с почти точни съответствия в българския и полския език, както и в отаналите славянски езици. Известно е, че звукоподражателни по произход лексеми, макар и близки или еднакви по звуков състав, могат да възникнат паралелно в отделните езици. Забележителната формална и семантична близост между славянските продължителители на подобни лексеми с начално *ch-* обаче позволява

да се реконструират звукоподражателни по произход думи в праславянски език [***cha-cha-cha!** междум. и произв. ***chachati (sę)**, ***cham!** междум. и произв. ***chamati**, ***chrakati**, ***chrapati**, ***chrupъ!** и произв. ***chrupati**, ***chŕkati**, ***chy-chy-chy!** междум. и произв. ***chychotati (sę)**]. В изследвания материал се наблюдават и звукоподражателни глаголи [***chapati** (от междум. ***chapъ!**), ***chlapati** и ***chl'astati** с варианти, ***chlepati**], чиито продължители са не само формално идентични или близки, но и показват еднакъв или подобен семантичен развой в двата езика. Привеждането на диалектни съответствия разкрива не само семантичен паралелизъм при някои частни значения (срв. напр. значението 'крада' на бълг. диал. *xàněm* и пол. диал. *chapać* при ***chapati**), но често пъти помага да се реконструират междинни етапи в семантичния развой на тези в повечето случаи експресивни думи.

Сходствата и различията в тази част на лексикална общност от материала се наблюдават в три отношения: книжовно или диалектно разпространение на съхранените праславянски лексеми; съхраняване на основната или производната праславянска лексема (като във втория случай потенциално може да се очаква регистриране и на основната форма на диалектно равнище), семантичен развой на праславянските лексеми (съхраняване на първичното значение или по-нататъшен идентичен или индивидуален развой в двата езика). Сходствата, естествено, преобладават в думите от основния речников фонд, но такива се наблюдават и при останалата лексика (срв. напр. продължителите на праслав. ***chamati**, ***chorbrъ**, ***choręgy**, ***chrakati**, ***chrapati**, ***chrupati**, ***chytrъ**).

Книжовното или диалектното разпространение на съхранените праславянски лексеми (основни и производни) е резултат от вътрешноезикови структурни промени в лексикалните системи на двата езика в периода на самостоятелен исторически развой. То би могло да се обвърже, от една страна, със степента на разпространеност (вероятно широко разпространените единици се налагат и в книжовния език), а от друга страна, с типологичните особености в развоя на отделните книжовни езици, като тук определено играе роля и степента на пропускливост за заета лексика. В някои от случаите, в които се наблюдава различие по отношение на книжовното или диалектното застъпване на праславянската лексика, трябва да се имат предвид и по-общи вътрешносистемни причини от типологичен характер (срв. изтласкването от книжовния български език на продължителя на праславянския глагол ***chotěti/chьtěti**, натоварен с нова функционална роля в езика, а именно с образуване на бъдеще време чрез граматикализиране на фонетичния облик на формата за трето лице *ще* в балканска езикова среда). При други случаи различията произтичат от налагане в съответния книжовен език на унаследени лексикални единици, претърпели различни фонетични, семантични или словообразователни промени в периода на самостоятелния исторически развой. Типичен пример в това отношение представя пол. книж. *chwytac (sę)* 'хващам (се), залавям (се)', получено в резултат на контаминация между *chwatać* и

chytać, засвидетелствани в историята на полския език и в диалектите като продължители на праслав. ***chvatati** ‘хващам, улавям’ и ***chytati** също. В българския книжовен език се налага продължителят на първата форма – *хвѣщам*, *хвѣна* (диал. и *хвѣтам*, св. *хвѣта*, *хвѣна*), докато продължителят на втората паралелна праславянска форма битува днес в диал. *хѣтам* с допълнителен развой на значението ‘бързам’.

Особен интерес предизвикват сходствата и особено различията по отношение на семантичния развой на лексиката. При някои примери се наблюдава едновременно сходен (при основните преносни значения) и различен по-нататъшен развой (при други производни диалектни значения) в един от двата езика (срв. напр. производните от ***choldь**). Понякога различията между двата езика са резултат от незасвидетелствани първични и наложили се вторични значения в един от езиците (напр. при българските продължители на праслав. ***chylь(жь)**, ***chyliti**; ***chapati**, ***chlapati**). В някои от случаите в единия книжовен език се налага първичното значение на праславянската лексема, а в другия – вторичното (развило се още на праславянско равнище), докато в диалектите на двата езика се наблюдава обратният процес (срв. ***chorniti**^{1, 2}). Често пъти се откриват семантични паралели в двата езика на диалектно равнище (срв. бълг. диал. *xpàски* ‘малки незозрели зелчета, паберки зеле по градината’ и пол. диал. *chròst* ‘млади зелени листа’; бълг. разг. *xлàпам* и диал. пол. *chlabotać* ‘(за обувки) хлапам’ и под.). А иначе и в двата езика семантичният развой се извършва чрез стесняване, разширяване и пренос на значенията, като последните са обикновено експресивно натоварени и именно на основата на тези вторични експресивни значения в отделните езици се образуват множество производни (вж. напр. новообразуванията в полския език при праслав. ***chytrь**).

По отношение на словообразователните особености на българските и полските речникови единици, възникнали в рамките на всеки език поотделно от наследените праславянски лексеми, можем да обобщим, че особена словообразователна продуктивност се наблюдава при лексемите, развили вторични експресивни значения. Иначе и в двата езика се използват основните славянски словообразователни начини – деривация и композиция (с превес на деривацията), като различията се очертават основно по отношение на словообразователните средства, с които се образуват предимно експресивни субстантивни производни. Макар да преобладават словообразователните форманти, които са домашни, славянски по произход, в полския език се използват такива, които са с по-голяма продуктивност в западнославянските езици (*-a*, *-ca*, *-ek*, *-ak*, *-ocha*, *-eusz*, *-isz*, *-oś*, *-sa*, *-ęza*, *-ęga*, *-yga* и др.), докато съответните български производни са образувани със суфикси *-льо*, *-ко*, *-уша*, *-джия* (от турски) и др. (срв. напр. производните на домашна почва от праслав. ***chudь**, ***cholрь**, ***chvala**, ***chytrь**). В българския език наблюдаваме и вторични глаголни формации с домашните експресивни суфикси *-к-*, *-т-*, както и *-оса-*, *-уса-* (от гръцки език).

По отношение на съхранените само в един от двата езика праславянски лексеми може да се обобщи, че преобладаващите различия са свързани с диференциация, настъпила още на праславянско равнище, в рамките на диалектното членение в късния праславянски език. Причина за несъхраняването на някои праславянски лексеми в българския език е и преструктурирането на българската лексикална система, настъпило в резултат на конвергентните процеси в рамките на балканския езиков съюз и навлизането в общонародния език на множество балкански заемки (срв. напр. праслав. *chalupa, което няма продължител в българския език, и наложилото се в езика ни *колиба*, заемка от гръцки и сродно, впрочем, с праславянската лексема, заета на по-ранен етап и по друг път).

Като цяло в тази част на изследването може да се направи изводът, че различията, които се наблюдават между двата езика, не са свързани със степента на съхраненост или не на праславянския лексикон, а по-скоро с вътрешноструктурни промени, които са резултат както от формалния и семантичния исторически развой на речниковите единици във всеки език, така и от по-обща езиковотипологични особености на българския и полския език. Тези промени водят до специфично преоформяне и конституиране на лексикалните системи на двата езика през периода на самостоятелното им развитие. Съществена роля в това отношение играе и индивидуалната книжовна традиция във всеки от езиците.

Направеният опит за историческо обяснение на наблюдаваните на синхронно равнище сходства и различия по отношение на праславянското лексикално наследство в българския и в полския език (в избрания фрагмент от лексикона) разкрива както сходните процеси в разволя на унаследената лексика в двата езика, довели до общност в лексикалните системи, така и дивергентните процеси, свързани с преструктурирането и раздалечаването на двете сродни системи. Обобщаването и публикуването на резултатите от изследването в частта за заетата лексика, което цели да разкрие диференциацията и интеграцията и по отношение на чуждите лексикални елементи, ще даде цялостна представа за синхронното състояние и паралелните развойни процеси в изследваните лексикални подсистеми на двата сродни славянски езика.

Литература

- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Ред. Вл. Георгиев и др. Т. 1–. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1971–.
- БТР:** *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 1976.
- Бориш 2005:** Boryś, W. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.
- Гамкрелидзе 1977:** Гамкрелидзе, Т. В. Лингвистическая типология и индоевропейская реконструкция. – *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*, 1977, № 3, с. 195–200.

- Гухман 1957:** Гухман, М. М. Индоевропейское сравнительно-историческое языкознание и типологические исследования. – *Вопросы языкознания*, 1957, № 5, с. 46–58.
- Гухман 1981:** Гухман, М. М. *Историческая типология и проблема диахронических констант*. Москва: Наука, 1981.
- Дейкова, Борисова 2015:** Дейкова, Хр., Д. Борисова. Бълг. *xàpo* 'стар и противен човек, дъртак' – гръцка заемка или домашна дума? – В: *Съвременните измерения на едно научно прозрение. Доклади от Международната научна конференция в чест на 150-ата годишнина от рождението на Ватрослав Облак (1864–1896)*. София: Multiprint LTD, 2015, с. 174–180.
- Иванов 1958:** Иванов, В. В. Типология и сравнительно-историческое языкознание. – *Вопросы языкознания*, 1958, № 5, с. 34–42.
- Керемидчиева 2012:** Керемидчиева, Сл. Хребет – един мним русизъм в българския език. – В: *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2012, с. 516–519.
- Климов 1977:** Климов, Г. А. *Типология языков активного строя*. Москва: Наука, 1977.
- Копечни 1981:** Kopečný, Fr. *Základní všeslovenská slovní zásoba*. Praha: Academia, 1981.
- Леков 1955:** Леков, Ив. *Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд*. София: Издателство на БАН, 1955.
- Леков 1958:** Леков, Ив. Ответ на вопрос № 1: Каковы основные задачи и проблемы типологии славянских языков. – В: *Сборник ответов на вопросы по языкознанию*. Москва: Изд-во АН СССР, 1958, с. 11–14.
- Леков 1968:** Леков, Ив. *Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици*. София: Издателство на БАН, 1968.
- Лер-Сплавински, Курашкевич, Славски 1954:** Lehr-Splawinski, T., W. Kuraszkievicz, Fr. Sławski. *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*. Warszawa: PWN, 1954.
- Мелничук, ред. 1986:** *Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология*. Под ред. А. С. Мельничука. Киев: Наукова думка, 1986.
- Мелничук, Коломиец, Линник 1988:** Мельничук, А. С., В. Т. Коломиец, Т. Г. Линник. Сочетание сопоставительно-типологического и сравнительно-исторического методов при исследовании славянских языков. – В: *Слов'янське мовознавство. Доповіді. X Міжнародний з'їзд славістів. Софія, вересень 1988 р.* Київ, 1988, с. 53–83.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Книгоиздателство „Христо Г. Данов“, 1941.
- Ондруж 1976:** Ondruš, Š. *Praslovanský základ slovenčiny v slovnej zásobe*. – *Studia Academica Slovaca*, 1976, № 5, с. 295–316.
- ПР:** *Słownik prasłowiański*. Pod red. Fr. Sławskiego. Т. 1–. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1974–.
- РПД:** *Słownik gwar polskich*. Т. 1–. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1979–.
- ПРОДД:** *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Под ред. на Ст. Илчев. София: Издателство на БАН, 1974.

- Серебренников 1958:** Серебренников, Б. А. К критике некоторых методов типологических исследований. – *Вопросы языкознания*, 1958, № 5, с. 24–34.
- Славски 1974:** Slavski, Fr. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. – В: *ПП*, т. 1, с. 43–141.
- Супрун 1975:** Супрун, А. Е. Лексическая система и методы её изучения. – В: *Методы изучения лексики*. Минск, 1975, с. 5–22.
- Супрун 1983:** Супрун, А. Е. *Лексическая типология славянских языков*. Минск: Изд-во Белорус. Ун-та, 1983.
- Тезиси ПЛК 1929:** *Travaux du Cercle Linguistique de Prague. 1. Mélanges linguistiques dédiés au Premier congrès des philologues slaves*. Prague, 1929.
- Тодоров 1995:** Тодоров, Т. Ат. Диалектният български глагол *хѣтам* 'бързам': произход, сродни думи, семантични паралели. – *Български език*, 1995, XLV, № 4, с. 321–324.
- Филипова-Байрова 1969:** Филипова-Байрова, М. *Гръцки заемки в съвременния български език*. София: Издателство на БАН, 1969.
- ЭССЯ:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 1–. Москва: Наука, 1974–.
- Якобсон 1963:** Якобсон, Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. – В: *Новое в лингвистике*. Вып. 3. Москва, 1963, с. 102–104.

Гл. ас. д-р Христина Дейкова
 Институт за български език
 „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН
 бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
 1113 София
 hristina.deykova@gmail.com

Assist. Prof. Hristina Deykova, PhD
 Institute for Bulgarian Language
 “Prof. Lybomir Andreychin”, BAS
 52 Shipchenski prohod, Bl. 17
 1113 Sofia, Bulgaria
 hristina.deykova@gmail.com

Мария Гарова
 Институт за български език
 „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН
 бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
 1113 София
 garova_m@abv.bg

Mariya Garova
 Institute for Bulgarian Language
 “Prof. Lybomir Andreychin”, BAS
 52 Shipchenski prohod, Bl. 17
 1113 Sofia, Bulgaria
 garova_m@abv.bg